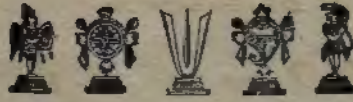

Sri:

Sri Paramukha Chapetika and Nathva Chandrika

BY

Thirumalai Lakshmikumara Koti Kanyakadanam
MAHAMAHOPADYAYA SRIKRISHNA THATHADESIKAN

Published:—

Koti Kanyakadanam
Thiru SAMPATHKUMARA THATHACHARIAR

सामान्य बुद्धिजनकाश्च सदादि शब्दाः तत्त्वान्तरं भ्रमकृतश्चशिवादि वाचः ।

नारायणे त्वयिकरीशं बहन्त्यनन्यमन्वर्थं वृत्तिं परि कल्पितमैककण्ठ्यम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते प्रणतार्तिहरवरद परब्रह्मणे नमः ॥

॥ विज्ञापनम् ॥

अजायन्त यत्स्रष्टा प्रजाश्चेशमुखा इमाः ।

अजातम्बयमिन्धेऽसौ गजादयग्रे श्रियः पतिः ॥

श्रियः पतिः अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः नारायण एव खलु निखिलजगत्कारणमिति सर्ववेदान्तैककण्ठ्य सिद्धस्सिद्धान्तः

यद्यपि केषुचित्कारणवाक्येषु सद्ब्रह्मात्मादि शब्दा एव कारणाभिधायिनः श्रूयन्ते । तथापि ते अनेकेषु वस्तुषु बहुशो दृष्टप्रयोगाः कारणवस्तुविशेषं प्रदर्शयितुमक्षमाः तत्प्रदर्शनाय समान प्रकरणे तादृशवस्तुविशेषासाधारणं अभिधानविशेषं प्रतीक्षमाणा एव तिष्ठन्ति । क्वचित् “शिव एव केवलः” इत्यादौ श्रुतोऽपि शिवशब्दः शुभत्वसामान्यरूढ्या अनेक साधारणप्रयोगविषयतया नोक्त विशेषाकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थस्यात् । एवं इन्द्रादिशब्दा अपि ऐश्वर्यादियोगेन साधारणतया तदवस्था एव स्युः ।

परिशेषात् मद्गोपनिषदादिषु श्रूयमाणः नारायणशब्द एव अनितरसाधारणतया लोकवेद प्रसिद्ध्या उक्तविशेषाकाङ्क्षापूरणनिपुणः स्वाभिधेये भगवत्येव सद्ब्रह्मात्मशिवादिसामान्यशब्दान् छाग-पशुन्यायेन पर्यवसाययितुं अद्वितीय एव सन्नद्धो जागर्ति । यतः सुप्रसिद्धं खलु आबालगोपालं लोके नारायणशब्दस्य विष्णौ भगवत्यैकान्त्यं । नहि कश्चित्पामरोऽपि अन्यां देवतां नारायण इति मन्यमानो वा ब्रुवाणो वा लोके दृश्यते । एवं अभिधानकोशादयोऽपि विष्णुमेव तदभिधेयं विना विगानं अभिदधति । तथा सात्त्विकपुराणान्तर्गते वामनपुराणे अस्य नाम्नः भगवदसाधारण्यं स्मर्यते । नहि नारायणादीनां नाम्नामन्यत्नसंभवः “ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः ॥ प्रादादन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुरम्” इति, वेदेऽपि पुरुषसूक्तादिवाक्यानि लक्ष्मीपतिमेव नारायणं कारणमामनन्ति । अतः नारायणशब्द एव कारणविशेषनिर्धारणसमर्थो भवितुमर्हति । न ब्रह्मशिवादिशब्दाः

किञ्च ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां कारणवाक्येषु ‘न ब्रह्मा नेशानः नारायणाद्ब्रह्माजायते नारायणाद्बुद्धो जायते’ इत्यादिना सर्गादावविद्यमानत्वोत्पद्यमानत्वादिश्रवणात् अखिलकारणत्वयोभ्यताविश्रंदापि तेषु सामान्यशब्दपर्यवसानप्रसक्तेः अवकाशो नैव सम्भवितुमर्हति । नारायणस्य तु साधुपरित्राणाय दयया बहुतरावतारश्रवणेऽपि “अजायमानो बहुधाविजायते” इत्यादौ स्वेतरसकलसाधारणकर्मधीनजननस्य निषेधश्रवणात् सर्गादौ सत्त्वे बाधशङ्कानवकाशेन सर्वकारणतावधारणमुपपन्नमेव भवितुमर्हति इति श्रुतिस्मृत्याद्यनुगुणम् प्राचीनाचार्यसंप्रदायपरम्परा समधिगतं सिद्धान्तम्

“निस्साधारण्यनारायणपदविषये निश्चयं यान्त्यवाधे

सद्ब्रह्माद्यास्समानप्रकरणपठिताश्चङ्कितान्यार्थशब्दाः”

इति आचार्यचरणाः सन्नगृहः ।

तदेतदसहमानानां केषांचिच्छैवानां शिवमाहात्म्यप्रतिपादनपूरतया तामसपुराणान्तर्गते कर्मपुराणादौ शिवेऽपि दृष्टं नारायणशब्दप्रयोगमादाय अस्य शिवसाधारण्यमापादयतां दुर्वादमुन्मूलयितुमिदं णत्वचन्द्रिकासहितं परमुखचपेटिकाभिधानं ग्रन्थरत्नमनुगृहीतम् श्रीतिरुप्पकुलि स्वामिपादैः । ये खलु शताधिकेभ्यो वत्सरेभ्यः प्राक् मुक्तिक्षेत्रमुख्यतमे सत्यव्रतक्षेत्रे साक्षात्सल्लापयथोक्तकरणकारयितृत्वादिपर्यन्तभगवदनुभवविभवसमुत्तीतमहाभाग्ययोग्यसरोयोगिकाञ्चीपूर्णश्रीमन्निगमान्तमहादेशिकादिदिव्यसूर्यवतारतत्त्वरणनलिनपरागपवित्रीकृतपरिसरे तिश्य काञ्चीपुरे श्रीमन्नाथयामुन श्रीशैलपूर्ण कुरुकेश्वरतातार्य लक्ष्मीकुमारतातदेशिकादिदिव्यसूर्यवतारसमधिगत महत्तरपदानुगुण प्रशंसति शय शालिनि श्रीशैलवंशे समवतीर्णाः श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवर्द्धिशतिवत्सर एव समधिगतसकलविद्याः आचार्यकौपयिकात्मगुणपरिपूर्णाः असकृदध्यापितसर्वशास्त्रविस्तराः पण्डितप्रकाण्डीकृतशिष्यमण्डलाः सर्वेऽपि शास्त्रेषु अत्यद्भुतसमुचितसहृदयहृदयङ्गमसुगमतमानुगमसरूपरिष्कारसहकृतसङ्क्षिप्तविस्तृतानेकप्रबन्धनिर्माणनिर्मितलोकोपकारसंपादितपाण्डित्यशोबिलासविशोभितदशदिशावकाशाः महामहोपाध्याय विरुदभाजः श्रीकृष्णतातयार्याभिधानाः श्रीदेवाधिराजदिव्यालयश्रीसेनेश्वरदिव्यकैऋत्यनिर्वाहकप्रधानतमा आसन्निति अद्यापिसर्वैरपि प्रायेण पण्डितपरिगणनावसरे प्रथममनुसन्धीयन्ते ॥ तैरनुगृहीतेषु षष्ट्यधिकेषु प्रबन्धेष्वन्यतममिदं णत्वचन्द्रिकासहितं परमुखचपेटिकाभिधानं ग्रन्थरत्नम् ॥ अस्यग्रन्थस्य निर्माणकारणन्तु शिवकाश्चयां केनचिच्छास्त्रिणा कृतं नारायणपदस्य शिवपरत्वोपन्यासमाकर्ण्य लिखमानानां शिष्याणां तन्निरसन प्रार्थनमेवेति वदन्ति ।

प्रकृतग्रन्थपरामर्शे तु इतः पूर्वमपि परपक्षग्रन्थः तन्निरसनग्रन्थश्च अवर्ततेत्येवमभ्यहितुमपि अवकाशो दृश्यते ।

तथाहि नारायणशब्दः शिवपरः शिववृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतिपादकत्वात् इति परोक्तानुमानप्रयोगे पक्षसाध्य हेतुविकल्पदूषणावसरे नारायणशब्दस्यशिवे रूढ्यभावमभ्युपगम्यैव वादप्रवृत्तेः परेण स्वयं दर्शितत्वादिति वचनस्वारसात् परग्रन्थः स्वामिपादानां दृष्टिविषयः कश्चिदासीदिति भाति । एवं परप्रयोगे स्वोक्तदूषणावसाने यदपि नारायणशब्दस्य केवलयोगिकत्वे णकारघटितत्वं न सम्भवतीति निरुक्तहेतुः स्वरूपासिद्ध इति तदप्ययुक्तम् । केवलयोगिकत्वे णकारघटिनम्यासाधुत्वेऽपि नरसम्बन्धधिकरणकत्वरूपशिववृत्तिधर्मावच्छिन्नबोधकत्वानपायेन स्वरूपासिद्धययोगादित्यादिना परोक्तहेतौ केनचिदुक्तस्य स्वरूपासिद्धिदोषस्य वारणकरणात् । तथा तत्रैव “यदपि नागयणशब्दः न शिवपरः शिवविषयकशब्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षाशून्यत्वादिति तदप्ययुक्तम् णकारघटितानुपूर्व्याः सर्वमतेऽपि शिवविषयकबोधप्रयोजकत्वस्य दुर्निवारतया स्वरूपासिद्धेः इत्यादिना परोक्तानुमानस्य प्रत्यनुमाने दोषोद्भावनाच्च परमतग्रन्थः तन्निराकरणग्रन्थश्च कश्चन प्रागेवासीत् तद्दर्शनानन्तरमेवायं ग्रन्थः निर्मित इति प्रतिपत्तुमस्त्येवावकाशः । परन्तु तथाविधो ग्रन्थः केन कृतः किंरूप इति तु नेह निर्धारयितुं शक्यते ।

यद्यपि आन्ध्राक्षरमुद्रितः कर्तृस्वरणरहितः विंशतिपुटसङ्घटितः करतल परिमिताकारः परपक्षनिराकरणपरः णत्वचन्द्रिकाभिधानः कश्चन कोशः परमुपलभ्यते । तथापि तत्र नारायणपदे उत्तरपदस्य

प्रत्ययलक्षणनिषेधेन पदत्वाभावादुत्तरपदाशेषकस्य “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यसम्भवेन णत्वासम्भवात् रूढिशक्तिरेव न सम्भवितुमर्हति । किन्तु नाराणामयनमिति तत्पुरुषसमासे अयनपदस्य प्रत्ययलक्षणनिषेधेन पदत्वाभावात्सामानपद्याविधातेन “रषाभ्या” मिति सूत्रेण णत्वप्राप्त्या यौगिकत्वमेवेति शिवसाधारण्यमनिवार्यमित्याक्षेपे उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वेन अयनपदस्य प्रत्ययलक्षणनिषेधेऽपि उत्तरपदत्वोपपत्तेः अन्यथा “अगम्यन” मित्यादावप्युक्तरीत्या अयनपदस्य पदत्वाभावे णत्वाप्रसक्त्या “अग” इति प्रसक्त्यप्रतिषेधानुपपत्तेः सूत्रान्तरात्प्रसक्त्यापादने “अङ्कुष्वाङि” ति कवर्गव्यवधानेऽपि णत्वविधनाविरोधेन रागेण श्रुङ्गेणेत्यादावपि णत्वानुपपत्तिप्रसङ्गे न च तत्प्रतिषेधानुपपत्तिः इत्यादियुक्तिभिः पूर्वपदादित्यनेनैव नारायणशब्दस्य भगवति विष्णो रूढिसमर्थनमेव प्राधान्येन क्रियते । अन्यत्वे प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृते परमुखचपेटिकाग्रन्थे तु नारायणपदस्य शिवेरूढ्यभावेऽपि नाराणामयनमिति तत्पुरुषसमासेन यौगिकत्वंसम्भवतीत्याक्षेपस्य निमित्तानधिकरणायनपदघटितत्वेन सामानपद्याभावाद संज्ञायां णत्वं न संभवतीति परिहार उक्ते “उत्तरपदेचापदादिविधा” विति वार्तिकेन प्रत्ययलक्षण निषेधेन अयनपदस्य असुबन्तत्वेन पदत्वाभावाच्च निमित्तानधिकरणपदाघटितत्वसन्वेन सामानपद्यसत्त्वात् णत्वं सुलभमेवेति पुनस्समुत्थाने तत्प्रतिषेधाय तद्वार्तिकस्य णत्वविधौ प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीति प्राधान्येन साध्यते बहुधा ।

तत्र प्रथमं वार्तिके सतिममभ्याः प्रयुक्तत्वसामानाधिकरण्योभयार्थकतया उत्तरपदस्य यत्पदत्वं तस्य सामानपद्यविघटनेन णत्वविरोधिनः णत्वविधिप्रयोजकत्वासम्भवात् उत्तरपदत्वप्रयुक्तविधित्वं णत्वविधेर्न सम्भवतीति न तत्र तद्वार्तिकं प्रवर्तितुमर्हतीत्युक्तम् ।

अनन्तरं अपदादिविधिशब्दस्य पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरतायाः आवश्यकतामुपपाद्य णत्वविधेः पदान्तत्वाप्रयुक्ततया न तत्र वार्तिकप्रवृत्तिरिति चोक्तम् एवं णत्वविधौ उक्तवार्तिकप्रवृत्तौ “प्रणिरन्त” रित्यादि सूत्रवैयर्थ्यम् । “प्रवणादिष्वाङ्कुष्वाङ्” इत्यनेनैव णत्वसिद्धेः तथात्वेन पुरोगेति सूत्रेऽप्रग्रहणवैयर्थ्यं अग्रे वणे अङ्कुष्वाङित्यनेन णत्वोपपत्तेः अनयोनियमपरत्वे परिसङ्ख्यारूपस्य नियमस्य त्रैदोष्यापादकत्वादौरेवम् उक्तवार्तिकस्य णत्वविधावप्रवृत्तौ उक्तसूत्रयोः विधिपरत्वसम्भवात् लाघवं स्यात् । अतोऽपि णत्व विधावुक्त वार्तिकं न प्रवर्तते इति नारायण पदस्थ अयनपदस्य पदत्वाविधातेन तद्वद्विधितया नारायणपदस्य सामान पद्यासम्भवेन “असंज्ञायां णत्वं दुर्लभमेवेति” स्थापितम् । अतो पूर्वग्रन्थादस्य ग्रन्थस्य विषयभेदः स्फुट एव । क्वचिद्विषयैक्ये सत्वेऽपि तत्रापि पञ्चग्रन्थेष्वदृष्टाः न्यायमीमांसकमनोहराः तत्रतत्र व्याप्त्यनुमान- शिक्षणलाघवगौरवविचारन्यायसञ्चारादयः अत्र अधिकतरा एव उपलभ्यन्ते इति न ग्रन्थान्तरेण कृतकरत्वं शङ्कावकाशः । अत्रापि हि प्रसक्तानुप्रसक्त्या काचित्कनारायणशब्दप्रयोगमात्रेण शिवे रूढि साधनं निराकर्तुं व्यभिचारादिदोषप्रसक्त्यनापादकं साध्यहेतुशरीरं “अन्याय्यं चानेकार्थत्व” मिति न्यायानुसारेण परिष्कृत्य लाघवगौरवे निरूप्य लाघवतर्कानुगृहीतेन तेनानुमानेन भगवति विष्णावेव नारायणपदस्य शक्तिः शिवे नारायणशब्दवाच्यभगवत्सादृश्यरूपलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने लक्षणैवेत्युपपाद्य तर्हि हर्यादिपदेऽपि एवं स्यादिति शङ्कायां तत्र विनिगमकामावात् अगत्या अनेकार्थशक्त्युपगमेऽपि यत्र

प्रभोगबाहुल्यादि रूपं शक्तिग्राहकप्रमाणप्राबल्यं विनिगमकमस्ति तत्रैव कचिच्छक्तिः कचिल्लक्षणेति व्यवस्थेति प्रतिपाद्य तत्र “तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिस्त्वा” इति पूर्वमीमांसागतार्थप्रसिद्धि बलीयस्त्वाद्यधिकरणन्यायसञ्चारः कृतः ।

एवं “रषाभ्यां नोणस्समानपदे” इत्यत्र पदे इत्यनेनैकपदस्थत्वलाभात्समानपद वैयर्थ्यमिति प्रतिपादनावसरे गीर्नमतीत्यादावपि प्रत्येकं पदयोरेकत्वसत्त्वात् निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वेन णत्वा पत्तिरिति शङ्कायां स्वसजातीयनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूप स्वसजातीयद्वितीयरहितत्वं एकवचन-विवक्षितमिति गदाधरोक्तरीत्या एकत्वपरिष्कारं कृत्वा साजात्यं च स्वसमिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण, प्रकृते सममिव्याहृतपदार्थः निमित्तं निमित्तिचेत्युभयम् । प्रकृत्यर्थ-तावच्छेदकन्तु पदत्वं । तथा च निमित्तिनिमित्तोभयाधिकरण पदनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निमित्तिमत्पदैकत्वे निमिषाधिकरणपदैकत्वे च सत्त्वात् गीर्नमति इत्यादौ प्रत्येकं पदद्वयनिष्ठैकत्वस्यान-वच्छेदकत्वाभावात् निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वमिति न णत्वापत्तिरिति परिहृतम् ।

तथा रामनामा इत्यादौ णत्वापत्तिवारणाय मातृभोगीण इत्यादौ णत्वानुपपत्तिवारणाय च रषाभ्यां अट्कुप्वाङिति सूत्रयोर्विशिष्टार्थं परिष्कृत्य रामनारीत्यादौ णत्वापत्तिवारणाय प्रदर्शितानुगम प्रकारश्च नैयायिकहृदयङ्गमः

तथा उत्तरपदे चापदादिविधाविति वार्तिके अपदादिविधावित्यस्य पदान्तविधिपरत्वे अन्य सदृशाधिकरणन्यायसञ्चारः पदादिपदान्तयोस्सादृश्यपरिष्कारश्च सुधियां मनोहरः

एवं पदे पदे सूत्रार्थं परिष्कृत्य अनुगमस्य नारायणशब्दस्य शिवपरत्ववारणमेतद्ग्रन्थस्य असाधारणं प्रमेयं नान्य ग्रन्थदर्शनेन समधिगन्तुं शक्यम् । इत्थमत्र नारायणशब्दस्य शिवपरत्वे णत्वोपपादक तया परोक्तयुक्तीनां सम्यगेव निराकृतत्वात् वक्तव्यशेषो नास्त्येव । तथापि वादाहबकुतूहलिनां उत्साहामि वृद्धये अत्रोक्तानेकाङ्गान् पूर्वपक्षसिद्धान्तकोटिक्रमेण प्रदर्शयितुं णत्वचन्द्रिकाभिधानः ग्रन्थः प्रवृत्तोप्यर्थे वस्तर एव । तदुक्तं तद्विधारम्भ एव

णत्वे परोक्तयुक्तीनांदूषणं सम्यगीरितम् ।

तुष्टये वाचदूकानां कक्ष्या षष्टिं प्रदर्शये ॥ इति

एवमत्युत्तमं इदं ग्रन्थरत्नद्वयं नक्षत्रसदृशैरुमुद्रापयित्वा सर्वदर्शनयोग्यतामापादयतां श्रीसम्पत्कुमार-तातार्याणां विषये सर्वैरपि अभिज्ञैर्कृतज्ञैर्भवितव्यमिति ।

यद्यप्यत्र लेखनमुद्रणप्रमादात् कचित्कचिदशुद्धयः सन्त्येव तथापि ताश्शुद्धाशुद्धपत्रिका संयोजनेन परिहरिष्यन्त इति प्रत्येमि इति ।

नावल्पाकम्
अध्या देवनाथाचार्यः

श्रीः

श्री परमुखचपेटिका

श्रीमते रघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः

रघुवंशदुग्धजलधौ जातं सन्तानमाश्रये कमपि ।
अतितुङ्गादपि यस्मात् विनतैरग्रयं फलं करग्राह्यम् ॥
सुरमितसमस्तलोकं संयमिवरचरणचन्दनं सेवे ।
छायां श्रयन् यदीयां स्थाणुमपर्णाश्रयं लघूकुरुते ॥
प्राचीनवाचानिचयांचलार्थं माचान्तमोचामदहृद्यवाचः ।
दुर्वारगर्वान् कुदृशोतिस्वर्वान् कुर्वाणमीडे कुलदैवतं नः ॥
श्री श्रीवासयतीन्दुः विलसतु सर्वज्ञशेखरो हृदये ।
यत्पादसङ्गलेशादपसरति तमः प्रकाशते सर्वम् ॥
लक्ष्मीकुमारतातयदेशिकवंशाब्धिशीतकिरणस्य ।
वेङ्कटगुरोस्तनूजः कुष्णः परमुखचपेटिकां कुरुते ॥

यदुक्तं नारायणशब्दः शिवपरः शिववृत्ति धर्मावच्छिन्नप्रतिपादकत्वात् । यथा शिवशब्द इति ।
तत्र किमिदं शिवपरत्वम् । शिववाचकत्वं वा, शिवबोधौपयिकाकांक्षाशालित्वं वा, शिवे साधुत्वं वा शिवबो
धौपयिकतात्पर्यवत्त्वं वा, अन्यद्वा किञ्चित् । नाद्यः, सिद्धसाधनात् । अयनशब्दस्याधिकरणसामान्यवाचिनः
शिववाचकत्वाक्षतेः । नारशब्दोत्तरत्वविशिष्टायनशब्दस्यायनशब्दानतिरेकात् नायायण शब्दान्तर्गतं
स्यायणशब्दस्य णकारघटितत्वेपि तस्याधिकरणवाचकत्वे विवादविरहात् । अन्यथा भगवति योगार्थप्रती
त्यनुपपत्ति प्रसङ्गात् । यदि च नकाराद्यवहितोत्तर अत्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नवाचकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगि
तावच्छेदको यो धर्मः तं पक्षीकृत्य शिववृत्ति धर्मावच्छिन्न प्रतिपादकतावच्छेदकतावच्छेदकता वच्छेदकता
पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वेन हेतुना शिवशब्दत्वावच्छिन्नवाचकता वच्छेदकता पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म
दृष्टान्तेन शिववाचकतावच्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमेव साधनीयमित्यालोच्यते तदा
बाधः । परमतेपि पक्षे साध्याभावसत्त्वात् रूढिनिरूपकतारूपवाचकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितायामेव
पक्षात्मकोक्त धर्मस्यावच्छेदकत्वसंभवात् । नारायणशब्दस्य शिवे रूढ्यभावमभ्युपगम्यैववादप्रवृत्तेः ।
परेण स्वयं दर्शितत्वात् शिवलक्षकतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मेपि हेतुसत्त्वेन व्यभिचारश्च ।

यदिच लक्षणा ग्रहानधीन शिववृत्तिधर्मप्रकारकशब्दबोधौपयिकतात्पर्यविषयताबच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगिता
 बच्छेदकत्वमेव हेतुरित्यङ्गीकियते तदा स्वरूपासिद्धिः । नारायणशब्दजन्यनाराधिकरणत्वावच्छिन्न
 बोधस्यापि लक्षणग्रहानधीनत्वात् । बहुव्रीहौ चरमपदस्यान्यपदार्थलाक्षणिकत्वनियमात् । अथ स्वारसिक
 लक्षणग्रहानधीनत्वमेव बोधविशेषणं । बहुव्रीहिघटकचरमपदलक्षणा तु आनुशासनिकतया निरूढा । तथा च
 नस्वरूपासिध्यवकाश इति चेत् एवं सति प्रवीणादिशब्दनिष्ठनिरूढलक्षणानिरूपकताबच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगि
 ताबच्छेदक धर्मे व्यभिचारः. स्वारसिकलक्षणग्रहानधीनशिववृत्ति समर्थत्वप्रकारकबोधघटितहेतुमति तादृशधर्मे
 दर्शितसाध्यविरहात् प्रवीणादिशब्दानां समर्थत्वावच्छिन्ने निरूढलक्षणैवेत्यस्यालङ्कारविदां स्पष्टत्वात् । एवं
 केवलयोगेन शिवपरसंहन्नादिशब्दघटकवर्णसमुदायत्वेपि व्यभिचारो बोध्यः । दर्शितशब्दस्य शिवे रूढ्यभावेन
 उक्तसमुदायत्वे साध्याभावसत्त्वात् । द्वितीयेपि सिद्धसाधनमेव । नारायणशब्देनापि शक्तिभ्रमादिना शिव
 बोधोत्पत्त्या तादृशबोधौपयिकाकांक्षाशालित्वस्य तत्र संप्रतिपन्नत्वात् । शक्तिभ्रमाद्यनधीनत्वनिवेशेपि तद्वोष
 तादवस्थ्यम् । रूढिप्रतिसन्धानविरहदशायां शिवे तात्पर्यग्रहसत्त्वे केवलयोगेन शिवबोधस्यानुभाविकत्वात् ।
 अथ नारायणशब्दात् केवलयोगेन शिवबोधोत्पत्तिस्वीकारे सिद्धंनस्समीहितम् । कारणवाक्यघटकनारायण
 शब्दादपि तादृशबोधसंभवादितिचेन्न तादृशबोधसंभवेपि तस्य प्रमात्वानुपपत्त्या शिवस्य जगत्कारणत्वासिद्धेः ।
 नच श्रुतिजन्यस्य तादृशबोधस्य कथं प्रमात्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ईश्वरतात्पर्यप्रमाधीनस्यैव श्रुतिजन्यबोधस्य
 प्रमात्वनियमात् नारायणशब्दस्य केवलयोगेन शिवबोधपरत्वे साधुत्वानुपपत्त्या तत्र तादृशतात्पर्यसंभवात् ।
 यत्तु शक्ति भ्रमाद्यनधीनशब्दबोधौपयिकाकांक्षावत्त्वमेव साधुत्वम् । अन्यस्य दुर्वचत्वात् । इत्थं च केवल
 योगेन शिवबोधपरस्यापि नारायणशब्दस्य साधुत्वमस्त्येवेति तत्र साधुत्वस्य ईदृशत्वे केवलयोगेनान्यपरद्रुणस
 युधिष्ठिरादिशब्दानां मपि साधुताप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । तथासति तेषां साधुत्वाभावबोधनपरस्य तत्तत्सूत्रेषु
 संज्ञादिग्रहणस्य असामञ्जस्यप्रसङ्गात् । अतो बक्ष्यमाणं जात्यादिरूपमेव साधुत्वमिति दर्शितशब्दस्यासाधुत्वं
 उपपद्यत एव । तस्मान्नारायणशब्दस्य केवलयोगेन शिवपरत्वे साधुत्वं वा कारणवाक्यघटक नारायणशब्दस्य
 शिवबोधौपयिकतात्पर्यवत्वमेव वा यावन्नसिध्यति तावन्न परेषामिष्टसिद्धिरिति बोध्यम् । तृतीयेपि सिद्धसा
 धनमेव । कर्मपुराणादिषु शिवेपि नारायणशब्दप्रयोगेन तस्य तत्र साधुतायास्संप्रतिपन्नत्वात् । यदिच
 स्वारसिकलक्षणामन्तरा शिवे साधुत्वमिह साधनीयम् । कर्मपुराणादिगत नारायणशब्दस्य शिवे लाक्षणिकताया
 एव सिद्धान्तिभिरभ्युपगतत्वेन न सिद्धसाधनावकाशः । ईदृशसाधुत्वसिद्धौच कारणवाक्यघटकनारा
 यणशब्दस्य शिवे तात्पर्यसंभवात् समीहितसिद्धिः । लक्षणग्रहानन्तरा शिवे साधुत्वं च लक्षणग्रहानधीनशिव-
 विषयकबोधेच्छाधीनोच्चारणप्रयुक्तं साधुत्वम् । साधुत्वस्यहि एकशब्दः सम्यग्ज्ञातस्सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके
 कामधुम्भवतीतिश्रुतिसिद्धपुण्यविशेषजनकताबच्छेदकधर्मरूपस्य जातिरूपत्वे अरवण्डोपाधिरूपत्वे वा यस्मिन्नर्थे
 यस्य शब्दस्य साधुत्वं प्रमाणसिद्धं तदर्थबोधेच्छाधीनतच्छब्दोच्चारणं साधुत्वविशिष्टतच्छब्दंप्रति कारण
 मित्यङ्गीकरणीयम् । अन्यथा निर्धनतुरगादि बोधेच्छया उच्चरितानामश्वासादिशब्दानां. साधुताप्रसङ्गात् ।
 तथा च उच्चारणविशेषजन्यताबच्छेदकस्य जात्यादिरूपस्य साधुत्वस्य तादृशोच्चारणप्रयुक्तत्वमक्षतम् ॥ शक्तिविशे
 षरूपत्वे तत्तच्छब्दनिष्ठतादृशशक्ति विशेषंप्रति दर्शितोच्चारणस्य कारणतया सुतरां तदुपपत्तिरित्यालोच्यते तदा

युधिष्ठिरादिशब्दे व्यभिचारः । नारायणशब्दयोगार्थतावच्छेदकस्येव एतद्योगार्थतावच्छेदकस्यापि शिवसाधार-
ण्यानपायेन दर्शितहेतुमति तत्र लक्षणामन्तरा शिवे साधुत्वायोगेन दर्शितसाध्यविरहात् । न च
शिववृत्ति धर्मावच्छिन्नप्रतिपादकत्वं स्वारसिकलक्षणग्रहानधीनशिववृत्तिधर्मप्रकारकशब्दबोधौपयिक ईश्वरतात्पर्य-
वत्त्वं । तथा च न व्यभिचारः । स्थैर्यस्य पलायनाद्यभावरूपत्वेपि अभावस्याधिकरणात्मकतया प्रतिव्यक्ति
भेदात् युधिष्ठिरादिशब्दे रूढ्यर्थविशेष्यकयोम्यार्थबोधेव ईश्वरतात्पर्येण तादृशबोधे शिववृत्तिधर्मस्या
प्रकारकत्वात् इति वाच्यम् । तथा सति सन्दिग्धासिध्देः पक्षे हेतोरुभयसंप्रतिपन्नत्व विरहात् ।
नारायणशब्दयोग्यार्थतावच्छेदकस्यापि प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन शिववृत्तिधर्मप्रकारकबोधौपयिकेश्वरतात्पर्यव-
त्त्वस्य नारायणशब्दे सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् । एवं शिवान्यद्रव्यपदे शिवसंयुक्तपदे च व्यभिचारः । तयोः
शिवे साधुत्वविरहात् । शिववृत्तिद्रव्यत्वसंयोगाद्यवच्छिन्नप्रतिपादकत्वाच्च । यदि च शिववृत्तितावच्छेदकता-
पर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्यासावच्छेदकताक प्रकारताशालिबोधौपयिके श्वरतात्पर्यवत्वमेव हेतूक्रियते तथाच
नोक्तदोषावसरः । नारायणशब्दजन्य भगवद्विशेष्यकबोधप्रकारतावच्छेदकस्य नाराधिकरणकत्वत्वस्य शिववृत्ति-
तावच्छेदकत्वाक्षतेः । शिवान्यद्रव्यत्वत्व शिवप्रतिथोगिकत्वविशिष्टसंयोगत्वयोः शिववृत्तितानवच्छेदकत्वाच्चेत्यु-
च्यते तदा युधिष्ठिरादिशब्दे व्यभिचारः । युध्दस्थैर्यत्वादिरूपशिववृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालि
बोधौपयिकेश्वरतात्पर्यवत्वस्य तत्र सत्वात् । साध्यविरहस्य च प्रागे वोक्तत्वात् । चतुर्थेपि यथाश्रुते सिद्धसा-
धनमेव । शिवबोधेच्छया शैवोच्चारिते नारायणशब्दे साध्यस्य संप्रतिपन्नत्वात्, विधिकोटिस्सामानाधिकरण्येने
त्यङ्गीकारात् । अवच्छेदकावच्छेदेन तदङ्गीकारे तु संप्रतिपन्न भगवन्मात्रतात्पर्यके बाधः स्पष्टः । ननु सामा-
नाधिकरण्येन साध्यसिध्दे रूढेयत्वेपि न सिद्धसाधनावकाशः । शिवबोधौपयिकेश्वरतात्पर्यवत्ताया एव साध्य-
त्वात् । नारायणशब्दे सिद्धान्तिभिस्तदङ्गीकारात् ईदृशतात्पर्यवत्वसाधनमेव हि प्रकृतोपयुक्तम् । कारण
वाक्यघटकनारायणशब्दाच्छिवबोधसंभवस्यैव उपपादनीयत्वात्, वैदिकवाक्यार्थबोधे ईश्वरतात्पर्यस्यैव नियामक-
त्वादिति चेत् एवमपि यत्र कचन नारायणशब्दे दर्शितसाध्यसिद्धि आदायानुमानपर्यवसानसंभवात् उद्दे-
श्यासिद्धिः । एवं घटो द्रव्यमिति वाक्यघटकद्रव्यपदे व्यभिचारश्च । द्रव्यत्वेन घटबोधपरे तस्मिन् उक्तसाध्य-
विरहवति शिववृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिपादकत्वसत्वात् । एवं युधिष्ठिरादिशब्देपि दर्शितदिशा व्यभिचारो
बोध्यः । पञ्चमस्य परहृदयैकसाक्षिकनिर्वचनस्य शिवबोधौपयिकेश्वरतात्पर्यवत्वव्याप्यत्वे तादृशतात्पर्यविषय-
त्वसाधकतया कथंचित् प्रकृतोपयोगसंभवेपि घटो द्रव्यमिति वाक्यघटकद्रव्यपदे युधिष्ठिरादिशब्दे च
व्यभिचारः । तत्र दर्शिततात्पर्यवत्वस्यासत्त्वेन तद्रव्याप्यतादृशधर्माभावस्यावश्यकत्वात् । हेतोश्च प्राक् उपपादि-
तत्वात् । तादृशधर्मस्य दर्शिततात्पर्यवत्वव्यभिचारित्वे तु प्रकृतानुपयोगः स्पष्टः । तादृशतात्पर्यवत्वसाधकत्व-
स्याप्यसंभवात् । तस्मात् परोपदर्शितः प्रयोगोनुपपन्न एवेति सिद्धम् । ननु तथापि कारणवाक्यघटक
नारायणशब्दः शिवबोधौपयिकेश्वरतात्पर्यवान् कारणपरत्वात् नसन्नचासदित्यादिवाक्यगत शिवशब्दवत्
सद्ब्रह्मात्मादि शब्दानामपि छागपशुन्यायेन शिवे पर्यवसानान्नत्र व्यभिचारः । न चाप्रयोजकता । यद्यस्य
शिवपरत्वं न स्यात् । तर्हि नसन्नचासदित्यादिवाक्यान्तरैकार्थ्यज्ञस्यादिति तर्कसम्भवात् इति चेन्न ।
अप्रयोजकत्वात् । नसन्नचासदित्यादिवाक्यगतशिवशब्दस्य शुभत्वसामान्यरूढ्यैव भगवत्परत्व संभवेन उक्त

नारायणशब्दस्य शिवपरत्वाभावेपि भगवत्परतया कारणवाक्यान्तरैकार्थ्योपपत्तेः । तथाच कारणवाक्याधसको नारायणशब्दः भगवत्परः भगवदन्यपरत्वविरहे सति किञ्चित्परत्वात् पुराणरत्नगतविष्ण्वादिशब्दवदित्यनुमानेन भगवत्परत्वसिद्धिः । कथमस्य भगवदन्यपरत्वविरहसिद्धिरिति चेत् उच्यते किमस्य भगवदन्यपरत्वं, रूढ्या, आहोस्वित् केवलयोगेन, अथ वा लक्षणया । नाद्यः । अन्यत्र रूढ्यभावस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । द्वितीये नारमयनं यस्येत्याद्युपब्रक्षणदशितव्युत्पत्त्या वा कुट्टष्टिकल्पितव्युत्पत्त्यन्तरेण वा । नाद्यः । तादृशव्युत्पत्त्या भगवदतिरिक्ते साधुत्वविरहात् । पूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेनैव णकारघटितस्य साधुताया वर्णनीयत्वात् । अट्कु ष्वाङित्यनेनान्यत्र णत्वसमर्थनं चोन्मूलयिष्यते । नान्त्यः । “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपब्रंहयेत् । विमेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति” इति शास्त्रविसेधेन कुट्टष्टिकल्पितकुसुष्टेः कारणवाक्यघटकनारायण-शब्दे स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । न तृतीयः । भुरव्यर्थेवाधविरहेण निषादस्त्वपत्यधिकरणन्यासेन लक्षणायाः असंभवात् । तस्मान्न कथंचिदपि भगवदन्यपरत्वसंभव इति । एवं कारणवाक्यघटक नारायणशब्दस्य भगवत्परत्वसिद्धौ समानप्रकरणपठितानां सद्ब्रह्मात्मादिशब्दानां भगवत्त्वेव पर्यवसानम् । छागोवा मन्त्रवर्णादिति न्यायात् । यथा पशुना यजेतेति श्रुतस्य पशुशब्दस्य छागस्यवपायामेदस इति मन्त्रवर्ण समर्पिते छागे पर्यवसानं तद्वत् । ततश्च कारणवाक्यघटकशिवशब्दः भगवत्परः कारणपरत्वात् तादृश नारायणशब्दवदित्यनुमानेन यद्यस्य भगवत्परत्वं न स्यात् तर्हि कारणवाक्यान्तरैकार्थ्यं न स्यादिति तर्कानु गृहीतेन कारणवाक्यघटकशिवशब्दस्यापि भगवत्परत्वसिद्ध्या सर्वश्रुत्यैककण्ठ्येन भगवत् एव जगत्कारणत्व सिद्धा सर्वाधिकत्वसिद्धिः । यदपि जलशायित्वसमर्थनाय प्रयासादरणं तदप्यनुपादेयम् । नरसंबन्ध्यधि करणकत्वस्यैव योगार्थतावच्छेदकत्वात् । शिवलोकादेशिववाधिकारण भूतस्य नरसम्बन्धितयैव योगार्थोप पादनस्य सुकरत्वात् । यदपि नारायणशब्दस्य केवल्यौगिकत्वे णकारघटितत्वं न सम्भवतीति निरुक्तहेतुः स्वरूपासिद्ध इति तदप्युक्तम् । केवल्यौगिकत्वे णकारघटितस्यासाधुत्वेपि नरसंबन्ध्यधिकरणकत्वरूपशि ववृत्ति धर्मावच्छिन्नबोधकत्वानपायेन स्वरूपासिध्ययोगात् । नहि साधुत्वं नासीत्येतावता शाब्दबोधजनक त्वमपैति । उक्तं हि पातञ्जलभाष्ये “समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमः” इति हरिणाप्युक्तम् “वाचकत्वा विशेषेपि नियमः पुण्यपापयोः” इति । यदपि द्रुवि न आसा यस्येत्यादि । तदपि व्याकरणानभिज्ञतापिशुनम् । अञ् नासिकायास्संज्ञायान्न सञ्चास्थूलादिति नासिकाशब्दस्य नसादेशवि धानात् । यदपि इतरथा द्रुनसः खरनस इत्येव स्यादिति तदपि तथैव संज्ञायामेव नसादेशविधानात् । यदपि नारायणशब्दो न शिवपरः शिवविषयकशब्दबोधप्रयोजकाकांक्षाशून्यत्वादिति । तदप्युक्तम् । णकारघटि तानुपूर्व्यास्सर्वमतेपि शिवविषयकबोध प्रयोजकत्वस्य दुर्निवारतया स्वरूपासिद्धेः न हि रूढिप्रतिसन्धानविरह दशायां शिवे योगशक्तेः तात्पर्यस्य च ग्रहे नारायणशब्दात् शिवबोधो न जायत इति बृहस्पतिनापि शक्यं साधयितुम् । एवं शिवसहस्रनामादिगतनारायणशब्दात् शिवबोधस्य सर्वसम्मतत्वादपि दर्शितानुपपत्तिरवसेया । यदपि कूर्मपुराणशिवसहस्रनामादौ शिवे नारायणशब्दप्रयोगदर्शनात् शिवेपि नारायणशब्दस्य संज्ञात्वं संभवति । कोशादेरिव श्रुतिपुराणादेरपि शक्तिग्राहकत्वादिति । तदप्युक्तम् गौणत्वेनापि संभवदुपपत्तिक काचित्कप्रयोगमात्रेण शक्तिसिद्धौ अतिप्रसङ्गात् वृत्त्यन्तर विलोपप्रसङ्गाच्च । अत्रेदंतत्वंम् । नारायणशब्दस्य

शिवे प्रयोगो नमः शिवविषयकबोधेच्छया उच्चारणं । शिवबोधैर्पर्ययकतात्पर्यवत्वमिति यावत् । तच्च शिवशक्तत्वव्याप्यं तल्लाक्षणिके व्यभिचारात् । किंतु तच्छक्तत्वतल्लाक्षणिकत्वान्यतरस्यैव व्याप्यम् तत्रान्याय्यं चानेकार्थत्वमिति न्याय्यम् । शिवे भगवत्सिद्धिः शक्तिस्वीकारे अनेकशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गेन एकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्येव स्वीकरणीयम् । ततश्च प्रचुरप्रयोगविषये भगवति लक्षणाङ्गीकारे बहुषु स्थलेषु शक्त्यसंबन्धज्ञानानां तत्कारणत्वस्य च कल्पनागौरवम् । अल्पतरुप्रयोगविषये शिवे तदङ्गीकारे तु लाघवम् । तथाच ईदृशगौरव-
लाघवज्ञानसहकृतेन शिवशक्तत्वतल्लाक्षणिकत्वान्यतरव्याप्यवत्तापरामर्शेन शिवलाक्षणिकत्वमेव सिध्यतीति । न चैवं हर्षादिष्वपि तथा प्रसङ्गः । तत्र प्रयोगस्य उभयत्र तुल्यत्वेन दर्शितविनिगमकासंभवात् । उभयत्र शक्ति-
सिद्धेः शक्तिप्राप्त्यवस्थेनाभिमतानां यत्रतुल्यबलत्वं तत्रागत्या उभयत्र शक्तिः । यत्र तु मात्रयापि वैषम्यं । तत्र प्रबलप्रमाणविषये शक्तिः । अन्यत्र लक्षणेति हि न्यायविदां निर्णयः । अत एव तेषु अदर्शनाद्विरोधस्य “समा-
विमति पतिस्त्वात् इत्यधिकरणे” पीलुशब्दस्य आर्षप्रसिद्ध्या वृक्षविशेषे स्लेच्छप्रसिद्ध्या हस्तिनि च शक्तिः । प्रसिद्धि-
व्यवस्थापि तुल्यबलत्वात् व्यवहारविषये आर्याणामिव स्लेच्छानामप्यभियुक्तत्वाविशेषादिति प्राप्य्य अनेकार्थत्व-
स्यान्यथेत्यतथा एकत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्येव युक्तम् । न च विनिगमनाविरहः । आर्षप्रसिद्धेर्बलत्वात् ।
आर्या हि शब्दैकसमधिगम्य धर्माधर्मयोरविरुद्धिर्न लिप्सया शब्दार्थतत्त्वं विविच्य फलितवन्ति । न स्लेच्छाः ।
दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचिदप्युपपत्तेः । अतो वृक्षविशेषे शक्तिः । गजप्रतीतिस्तु लक्षणादिनैवेति सिद्धा-
न्तितम् । एवं यत्तार्थाणामेव उभयत्र प्रसिद्धिः । अथाप्यत्र वाक्यशेषाद्यनुग्रहः । तत्रापि वाक्यशेषाद्यनु-
गृहीतार्थप्रसिद्धिविषय एव शक्तिः । केवलार्थप्रसिद्धिविषये तु लक्षणादिकमेवेति व्यवस्थापिता । तथा-
च निश्चयमिति सर्वप्रसिद्ध इत्यधिकरणे “रथन्तरं पृष्ठं भवति, बृहत् पृष्ठं भवतित्युत्पत्तिवाक्ययोर्महादेन्द्रादीनामप्यर्थेना-
गतस्य पृष्ठशब्दस्य सप्तदशानि पृष्ठानीत्यनुवादवाक्ये माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगो लिङ्गसमवायन्यायेन
लाक्षणिक इति प्रकृतौ पृष्ठबहुत्वं नास्तीति प्रपञ्चितम् । अतः प्रसिद्धिप्राचुर्येणाभिधानकोशेन च नारायण-
शब्दस्य भगवति शक्तिः । शिवे तु काचित्कप्रयोगविषये लक्षणैवेति स्पष्टन्यायविदाम् । किं बहुना । नहि
नारायणादीनां नामान्यत्र संभवः । “ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान्
राजेवर्तेष्वकं पुरम्” इत्यादिवाचनपुराणादिवचनबलेन नारायणशब्दस्य भगवदतिरिक्ते शक्त्यभावस्य बोधनात् ।
कूर्मपुराणादिगतनारायणशब्दस्य शिवे लाक्षणिकत्वमेवाकामे वा कामेनापि स्वीकार्यम् । ननु कूर्मपुराणगतोक्त-
नारायण शब्दस्य लाक्षणिकत्वसंभवेऽपि शिवसहस्रनामगतस्य तस्य नतथात्वसंभवः । नामशब्दस्य रूढपरतया
शिवे रूढत्वमन्तरा शिवनामत्वानुपपत्तेरिति चेन्न । तत्र नामशब्दस्य प्रातिपदिकमात्रपरतया रूढपरत्वविरहात् ।
अत एव निपातातिरिक्तनामार्थयोरित्यादेः केवल्यौगिके लाक्षणिकेऽपि च प्रवृत्तिरुपपद्यते । अत एव च
भगवद्गुणदर्पणे “यानि नामानि गौणानि विख्यातानी” त्यत्र विख्यातशब्देनैव भगवन्नाम्नां रूढत्वसिद्धिरनु-
गृहीता । किञ्च नहि नारायणादीनामित्यादिसात्विकपुराणवचनविरोधेन दर्शिततामसपुराणबलेन न रूढत्व-
सिद्धिसंभवः । नचैवं तादृशनारायणशब्दस्य णत्वानुपपत्तिः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति रूढ्यर्थबोधपरत्व एव
णत्वविधानात् । केवल्यौगिकत्व इव लाक्षणिकत्वेऽपि रूढ्यर्थबोधपरत्वविरहादिति वाच्यम् । तस्य भगवत्सदृश

लाक्षणिकत्वात् सादृश्यप्रतियोगितया भगवतो बोधेन रूढ्यर्थबोधपरत्वानपायात् । कथमन्यथा युधिष्ठिरादि
 शब्दानां सादृश्य मात्रावलंबनेनान्यत्र प्रयुज्यमानानां साधुत्वोपपत्तिः यद्वा प्रकृतशब्दबोधप्रयो
 जकीभूतरूढ्य धीनोपस्थितिजनकत्वं संज्ञात्वम् । तथा च लक्ष्यार्थोपस्थिति प्राग्भावि रूढ्यधीनोपस्थितेरपि
 शब्दबोधप्रयोज कत्वाक्षतेः लाक्षणिकस्यापि णत्वं सुवचमेव । केवलयोगाधीनशब्दबोधे रूढ्यधीनो
 पस्थितेः प्रयोजकत्वविरहात् न केवलयौगिकस्य णत्वम् । इमामेवरीतिमनुसृत्य अग्नीषोमौ माणव
 कावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वे ईत्वषत्वे उपपादनीये । तत्र द्वन्द्वसमास
 जन्यसाहित्यावच्छिन्नाग्नीषोमात्मक प्रसिद्धदेवतोपस्थितेः प्रकृतशब्दबोधप्रयोजकत्वात् सदृशला क्षणिका
 ग्निसोमपदयोः द्वन्द्वे तु द्वन्द्वजन्योपस्थितेः साहित्यावच्छिन्नप्रसिद्धदेवताविषयकत्वविरहात् न तत्र
 ईत्वषत्वे इतिस्पष्टं परिभाषेन्दुशेखरे । एवं विश्वामित्रजमदग्नीवसिष्ठेनास्पर्धेतामित्याद्यर्थवादस्य प्राशस्त्यला
 क्षणिकत्वेपि मित्रेचर्षावित्यादेः प्रवृत्तिरुक्तरीत्यैव वर्णनीयेति दिक् । यदपि अन्यथा आकाशादिपदानां
 परब्रह्मपरत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति । तदप्ययुक्तम् । आकाशादिपदानां परस्मिन्ब्रह्मणि रूढ्यभावेपि केवलयोगेन
 लक्षणया वा तत्परत्वोपपत्तेः परस्मिन्ब्रह्मणि रूढित्वासिध्यापादने तु इष्टापत्तिरेव । सिद्धान्ते केवलयोगेन
 शङ्करमते च गौण्या परब्रह्मपरत्वाङ्गीकारात् । उक्तं आकाशाधिकरणशङ्कर भाष्ये नचायं आकाशब्द
 उभयोस्साधारणशक्यो विज्ञातुम् । अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् तस्मात् ब्रह्मणि गौण आकाशशब्द इति । उक्तं च
 तद्व्याख्याने वाचस्पतिना सामानाधिकरण्येन प्रथमतस्तत्तिवाक्ययोः पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेपि गौणतेति ।
 यदपि निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वस्य पारिभाषिकत्वाभिधानं तदप्ययुक्तम् । समानग्रहणावगता-
 वधारणश्लेनैव तल्लभस्य भाष्यकैयट्याद्यभिमतत्वात् । तथा हि समानपद इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोरेकपद
 स्वत्वमुच्यते । यथेतावन्मात्रमेवेह विवक्षितं स्यात् तदा समानग्रहणानर्थक्यम् । पद इत्येतावन्मात्रेणैव एकवच
 नार्थैकत्वान्वयेन एकपदस्वत्वलाभात् । न च सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमिति परिभाषया वचनविवक्षा न
 संभवतीति वाच्यम् । अपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवेन पदइत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पदग्रहणेनैव एकवचन
 विवक्षाज्ञापनात् । तथा सति एकपदस्वत्वलाभेन गीर्नमति रामो नम्य इत्यादिषु णत्ववारकतया पद इत्यस्य
 चारितार्थ्यसंभवात् । अथ समानशब्देन आधेयतानिरूपकत्वमेव बोध्यते । न त्वेकत्वसंख्या । वह्निना
 समानाधिकरणो धूम इत्यादिषु वह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्यैव प्रतीतेः । तत्र प्रत्यासत्त्या
 रषाभ्यामित्यस्य तृतीयान्ततया अनुसन्धानान्तरकल्पनया वा आधेयतायां रेफकारान्यतरनिष्ठत्वलाभः । तथा
 च रेफकारान्यतरनिष्ठाधेयतानिरूपकपदवृत्तित्वस्य सप्तम्यन्तेन लाभात् । गीर्नमति रामो नम्य इत्यादिषु
 नकारे तदसत्त्वात् न णत्वम् । इत्थं च एवंविधार्थस्य एकत्वसंख्यावाचिना ऐकवचनेनालाभात् । कथं
 समानग्रहणवैयर्थ्यमिति चेन्न । समानाधिकरण इत्यादिषु एकाधिकरणवृत्तिरिति विवरणदर्शनेन समानशब्दस्या
 धेयतानिरूपकार्थकत्वविरहात् । एकाधिकरणवृत्तिरित्यत्र एकशब्दोपि आधेयतानिरूपकवचन इति तु न युक्तम् ।
 भानाभावात् । तर्हि धूमो वह्निना समानाधिकरण इत्यादिषु धूमो वह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तिरिति
 प्रत्ययः कथमुपपद्यत इति चेदित्थम् । वह्निनेत्यत्र तृतीयार्थोधिकरणवृत्तित्वं तस्य समानपदार्थतावच्छेदके
 एकत्वेन्वयः । तथा च वह्न्यधिकरणवृत्त्येकत्वाश्रयाधिकरणवृत्तिर्धूम इति अक्षरलभ्यार्थः । तत्र वह्न्यधिकरण

वृत्त्येकत्वाश्रयत्वस्य बहिनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वव्याप्यतया औत्तरकालिक एव तादृशाधेयतानिरूपकत्वप्रत्यय इति । न च तथापि सनानग्रहणे तस्य एकान्वय्यधिकरणवृत्तित्वविषये नियताकांक्षतया प्रत्यासत्यादिना एकत्वे निमित्ताधिकरणवृत्तित्वलाभे तादृशैकत्वाश्रयपदवृत्तित्वस्य सप्तम्यन्तार्थस्य गीर्नमतीत्यादिष्वभावात् न दोषः । तद भावे तु एकवचनेन एकत्वलाभेपि तत्र निमित्ताधिकरण वृत्तित्वाभावात् कथं समानग्रहण वैयर्थ्यं इति वाच्यम् । सप्तम्यन्तार्थस्य एकपदवृत्तित्वस्य निमित्तमात्रे अन्वये वैयर्थ्यतादवस्थेन निमित्त निमित्तिनोरुभयत्रान्वयस्यस्वीकरणीयतया निमित्तनिमित्तिनोरपदवृत्तित्वलाभात् । गीर्नमतीत्यादिषु तदभावेन अनुपपत्तिविरहात् । न च तत्रापि प्रत्येकमेकत्वसत्त्वात् । निमित्ते निमित्तिनि च एकत्वसंख्याश्रयपदवृत्ति त्वाक्षतेः कथं वारणमिति वाच्यम् । स्वसजातीयनिष्ठ भेदप्रतियोगिनानवच्छेदक एकत्वरूपस्वसजातीयद्वितीय राहित्यस्यैव एकवचनार्थत्वात् एकत्वमात्रस्य सर्ववस्तुसाधारणस्याव्यावर्तकतया तदसंभवात् । पशुना यजेतेति विहितस्य एकत्वस्यानेकपशुभिर्यागानुष्ठानेप्यैकत्वप्रसङ्गात् च । साजात्यं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्व विशिष्टस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण । प्रकृते च स्वसमभिव्याहृतपदार्थः निमित्तनिमित्त्युभयं तत्संसर्गित्वं तदधिकरणत्वं स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकं च पदत्वमिति स्ववृत्तिनिमित्तनिमित्त्युभयाधिकरणपदत्ववन्निष्ठ भेदप्रतियोगि तानवच्छेदक एकत्वमेव एकवचनार्थः । इत्थं च गीर्नमतीत्यादिषु कचिदपि ईदृशैकपदस्थत्वासत्त्वान्न दोषः । न चैवं सति एकवचनस्य नानार्थत्वप्रसङ्गः । द्वेकयोरित्यादिशास्त्रस्वारस्य विरोधश्च इति वाच्यम् । यतः एकत्वत्वत्वच्छिन्न एव एकवचनस्य शक्तिः । इतरांशस्तु संसर्गपर्यादयैव भासत इत्यङ्गीक्रियते तथा हि पशुना यजेनेत्यत्र एकवचनार्थस्य एकत्वस्य स्ववृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदकतासंबन्धेन पशावन्वयः अवच्छेदकता च स्वकरणकयागकरणीभूतपशुनिष्ठ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्ना । अनेकपशुभिर्यागकरणे च तत्तदेकत्वानां स्वकरणकयागकरणी भूतपश्वन्तरनिष्ठ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशावच्छेदकतासंबन्धेन पशुमदभिन्नत्वं कुत्राप्येकत्वे न संभवतीति नोक्तदोषः । प्रकृते चा वच्छेदकता स्ववृत्ति निमित्तनिमित्त्युभयाधिकरणपदत्ववन्निष्ठ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्ना प्राप्तेति । गीर्नमतीत्यादिषु कस्यापि पदस्य दर्शितसंबन्धेन एकत्ववत्वविरहान्न दोष इति । तत्सिद्धं पद इत्येतावतैव सामञ्जस्ये समानग्रहण वैयर्थ्यमिति । रामनामादावनुपपत्तिस्तु पक्षद्वयेपि समाना । अतः समानग्रहणं समानमेव पदमित्यवधारणार्थं विज्ञायते । उक्तावधारणेन च किंचिदंशेनाप्यसमानं निमित्तानधिकरणनिमित्तिमन्नभवतीत्यर्थलाभात् । निमित्ता नधिकरणनिमित्ति मत्पदाघटितत्वं पर्यवस्यति । यद्वा समानमेव पदं यस्मिन्समुदाये तत्तथेति बहुव्रीह्याश्रयणेन असमानं निमित्तानधिकरणं निमित्तिमत्पदं यदघटकमिति विग्रहवाक्यार्थं लब्धे निमित्तानधिकरणनिमित्ति मत्पदाघटितत्वं समासवाक्यार्थो भवति । सर्वथा योगलभ्यतया नास्यार्थस्य पारिभाषिकत्वम् । यत्समानाधि करणा इत्यादिव्याप्तेरव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यत्ववत् केवलतान्त्रिकसंकेतरूपपरिभाषया समानपदलभ्यत्व एव पारिभाषिकत्वाभिधानं युज्यत इति । अत्र निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वं च रेफषकारान्यतरा वृत्तिन कारवृत्तिपदत्वासमानाधिकरणसमुदायत्ववत्त्वम् । तथा च रेफषकारान्यतराधिकरणं यत्तादृशसमुदायत्वा वच्छिन्नं तत्त्वृत्तित्वं समानपद इति सप्तम्यन्तार्थः तस्य च रेफषकारान्यतरवृत्तितादृश समुदायत्वाश्रयत्वे पर्यवसानम् । तथा च अट्टकृष्णाडित्यादेः रेफाद्युत्तराडादिभिजानुत्तरस्य रेफाद्युत्तरस्य रेफाद्यवृत्तिनकारवृत्ति पदत्वासमा

नाधिकरणं यद्रेषादिवृत्तिसमुदायत्वं तदाश्रयस्य नस्य णत्वं स्यादित्यर्थः आदर्शेनेत्यादौ णत्ववारणायानु-
 तस्त्वान्तनिवेशः । रामेणेत्यादौ तदुपपत्तये अडादिभिन्नेति । नारीत्यादौ तद्वारणाय रेफाद्युत्तरत्वनिवेशः ।
 रामनामादौ तद्वारणाय रेफाद्यवृत्तीत्यादि । समनामादिगतसमुदायत्वस्य च रेफाद्यवृत्तिर्यन्नामपदनिष्ठं पदत्वं
 तदसमानाधिकरणत्वविरहाच्च दोषः । असंभववारणाय रेफाद्यवृत्तीति । मातृभोगीण इत्यत्र भोगपदवृत्तिपद-
 त्वमादायानुपपत्तिवारणाय नकारवृत्तीति । यद्यपि प्रत्ययमात्रवृत्तिसमुदायत्वं भोगपदवृत्तिपदत्वासमानाधि-
 करणमेव । तथापि तस्य रेफादिवृत्तित्वविरहान्न तदादायोपपत्तिः । वस्तु तस्तु तादृशसमुदायत्वे रेफादिवृत्तित्वस्य
 सूत्ररुभ्यन्तेऽपि प्रयोजनविरहेणाविकक्षिततया इह नकारवृत्तित्वमनुपादेयमेव । रेफाद्यवृत्तिपदत्वासमानाधिकरण-
 धर्मवत्त्वमात्रं नकारे निवेश्यम् । मातृभोगीणादौ प्रत्ययमात्रवृत्तिसमुदायत्वं नकारवृत्तिताद्वयकित्वमेवका आदाय-
 तदुपपत्तिः । नचैवमपि रामनारीत्यस्य णत्वपत्तिः । नारीशब्दवृत्तिपदत्वस्य रेफवृत्तितया रेफाद्यवृत्तिपदत्वा-
 समानाधिकरण धर्मवत्त्वस्य नकारे सत्त्वादिति वाच्यम् । यादृशरेफाद्युत्तरत्वं नकास्य तादृशरेफाद्यवृत्तिपदत्वा-
 समानाधिकरण धर्मवत्त्वस्य विवक्षिततया दोषविरहात् स्वोत्तराडादिभिन्नानुत्तरत्वस्वोत्तरत्वस्वावृत्तिपदत्वास-
 मानाधिकरण धर्मवत्त्व एतत्तत्त्वसंबन्धेन रेफादिविशिष्टत्वस्य नस्य णत्वं स्यादिति तु निष्कर्षः । स्वोत्तराडादि-
 भिन्नानुत्तरत्वं च स्वोत्तराडादिभिन्नोत्तरत्वसंबन्धवच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक भेदवत्त्वरूपं ।
 स्वावृत्तिपदत्वासमानाधिकरण धर्मवत्त्वं च स्वविशिष्टधर्मवत्त्वरूपम् । धर्मे स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठावच्छेद-
 कताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसंबन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकता च स्वविशिष्ट पदत्वसमानाधिकरणत्व संबन्धेन ।
 पदत्वं स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक भेदवत्त्वसंबन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकताचाधेयता
 संबन्धेन । अथ का निमित्तिभत्पदाघटितत्वमात्रं ग्राह्यम् । तच्च नकारवृत्तिपदत्वनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकभित्त-
 समुदायत्वं रेफादिवृत्तितादृशसमुदायत्वस्य अश्रयत्वं समानपद इति सप्तम्यन्तार्थः । तन्निष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकत्वं च
 स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्य उभयसंबन्धेन तद्विशिष्टत्वम् । गीर्णमतीत्यादिषु नमस्यादिगत
 समुदायत्वस्य पदत्वनिष्ठ न्यूनवृत्तितानिरूपकभित्ततया तद्वारणाय समुदायत्वे रेफादिवृत्तिरतिनिवेशः । रामना-
 मादिगतसमुदायत्ववारणाय भिन्नान्तनिवेशः । मातृभोगीणादौ तादृशसमुदायत्वस्य भोगपदवृत्तिपदत्वनिष्ठ
 न्यूनवृत्तितानिरूपकतया तत्संग्रहाय नकारवृत्तीति । रामनारीत्यादौ णत्ववारणप्रकारः प्रागुक्तदिशा ज्ञेयः ।
 अनुगमे स्ववृत्तिसमुदायत्ववत्त्वं तृतीयसंबन्धः । स्ववृत्तित्वं स्वरूपसंबन्धेन । समुदायत्ववत्त्वं च स्वरूप
 आधेयत्व उपपत्तिसंबन्धेन । आधेयता च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताक भेदवत्त्वसंबन्धेन । अवच्छेदकता
 च स्ववृत्ति पदत्वविशिष्टत्वसंबन्धेन । वृत्तिस्वरूपसंबन्धेन पदत्ववैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधि-
 करण्य उभयसंबन्धेन । बद्धा समानपद पदे न तु भिन्न इति रीत्या निमित्तानधिकरणनिमित्तिभत्पदावृत्तित्वं
 सप्तम्यन्तसारार्थः । रेफाद्यवृत्तिपदत्वानाश्रयत्वमिति तु निष्कर्षः । अनुगमे च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगि-
 ताकभेदवत्त्वं तृतीयसंबन्धः । स्वनिष्ठावच्छेदकता च स्वविशिष्टपदत्वाश्रयत्वसंबन्धवच्छिन्ना । पदत्वं स्ववैशिष्ट्यं
 च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसंबन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकता च आधेयतासंबन्धेनेत्यलम् । यद्यपि
 निमित्तानधिकरणनिमित्तिभत्पदाघटितत्वस्य सामानपद्यरूपत्वेऽपि उत्तरपदत्वे चेत्यादिवातिकेनायनशब्दस्य
 प्रत्ययलक्षणनिषेधात् पदत्वविरहेण सामानपद्योपपत्त्या णत्वोपपत्तिरिति तदप्युक्तम् । उक्तवार्तिकेन णत्वविधौ

प्रत्ययलक्षणानिवेधात् उत्तरपदनिष्ठं यत् पदत्वं तत्प्रयुक्तापदादिविधावेवहि अनेन प्रत्ययलक्षणं निषिध्यते ।
 गत्वप्रवृत्तिस्थले च उत्तरपदस्य न पदत्वं संभवति । उत्तरपदस्य पदत्वे सामानपद्यविघटनेन गत्वप्रवृत्तिसंभवात् ।
 अतो दूरत एव गत्वस्य उत्तरपदनिष्ठपदत्वप्रयुक्तत्वमिति कथमुक्तवार्तिकस्य गत्वविधौ प्रवृत्तिः । वार्तिके हि
 उत्तरशब्दः उत्तरपदपरः । उत्तरस्य पदत्वमिति व्युत्पत्त्या तन्निष्ठपदत्वलाभः । सत्सप्तम्या प्रयुक्तत्वबोधः ।
 पयः पाने सति पिपासा शाम्यतीत्यादिषु. ८८१ दर्शनात् अथनिमित्तिमत्पदत्वस्य गत्वप्रयोजकत्वं निर्विवादम् ।
 तस्य गत्वविध्युद्देश्यतावच्छेदकघटकत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकघटकत्वस्यैव ईदृशस्थले प्रयोजकत्वरूपताया
 वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदत्वत्वेन रामनामाद्यन्तर्गत उत्तरपदवृत्तिपदत्वस्यापि
 प्रयोजकत्वाक्षतेः गत्वस्य उत्तरपदवृत्तिपदत्वप्रयुक्तत्वमव्याहृतमिति तत्रोक्तवार्तिकप्रवृत्तिनिरावाधैव । न च
 उद्देश्यतावच्छेदकीभूताभाव प्रतियोगिकोटिनिविष्टत्वेन तत्र न प्रयोजकत्वव्यवहारः । मणित्वादौ कारणतावच्छे
 दकघटकत्वेपि दाहादिप्रयोजकत्वाव्यवहारवत् । तथा च तद्व्यावृत्तमेव प्रयोजकत्वं निर्वच्यम् । तन्निरूपत्वरूपं
 प्रयुक्तत्वमेव सत्सप्तमीबोध्यमिति कथमुक्तवार्तिकस्य तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकी भूताभाव
 प्रतियोगिकोटिनिविष्टेपि प्रयोजकत्वव्यवहारसत्त्वेन गत्वस्य उत्तरपदवृत्तिपदत्वप्रयुक्तत्वाक्षतेः नकारस्य
 निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदत्वत्वात् तद्वृत्तिरिति गत्वमितिवत् स्वावच्छिन्नाघटितवृत्तित्वसंबन्धेन निमित्तानधिकरण
 निमित्तिमत्पदत्ववत्त्वे गत्वमित्यपि व्यवहारोद्देश्यत एव । पूर्ववृत्तौ दण्डत्ववत्त्वे घटोत्पत्तिरितिवत् पूर्ववृत्त्यभावे
 स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन मणित्ववत्त्वे दाहोत्पत्तिरित्यपि व्यवहारोस्त्येव । तथा च गत्वविधौ वार्तिकं
 प्रवर्तते एवेति चेदुच्यते । वार्तिके सत्सप्तम्याः प्रयोजकत्वमात्रार्थकत्वे माषकुम्भवापेनेत्यत्र पदव्यवायेपीति
 गत्वनिषेधानुपपत्तिप्रसङ्गः । तथाहि पदव्यवायेपीत्यनेन निमित्तोच्चारपदोच्चारनकारोद्देशेन गत्वाभावविधानात्
 कुम्भशब्दवृत्तिपदत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकघटकतया गत्वाभावस्य उत्तरपदवृत्तिपदत्वप्रयुक्तत्वमक्षतमिति । तद्विषये
 उक्तवार्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधे कुम्भशब्दादेः पदत्वासंभवात् पदव्यवधानसंभवेन गत्वनिषेधो न प्रवर्तते ।
 अतो नेह सप्तम्याः प्रयुक्तत्वमात्रमर्थः । किन्तु सामानाधिकरण्यमपि । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वातित्यत्र
 सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यार्थकतायास्तान्त्रिकैरुक्तत्वात् । पयःपाने सति पिपासा शाम्यतीत्यादौ सामाना-
 धिकरण्यप्रयुक्तत्व उभयमानस्यैवानुभाविकत्वाच्च इत्थं च उत्तरपदनिष्ठं यत्पदत्वं तत्सामानाधिकरण्यतत्प्रयुक्तत्व
 उभयवत्यपदादिविधौ प्रत्ययलक्षणन्तेत्यर्थात् गत्वविधौ उक्तवार्तिकप्रवृत्तिः दुर्घटा । गत्वस्य उदासीनोत्तरपद
 निष्ठपदत्वप्रयुक्तत्वेपि तत्सामानाधिकरण्यविरहात् । अत्र तादृशपदत्वसामानाधिकरण्यमात्रादरणे माषकुम्भ-
 वापेनेत्यादौ उक्तदोषस्यैव प्रसङ्गः । समस्तसमुदायगतपदत्व सामानाधिकरण्यस्य गत्वनिषेधे सत्त्वात् । तादृश
 पदत्वस्य उत्तरपदवृत्तित्वाच्च । तद्धि समुदायपर्याप्तमपि आश्रयतया उत्तरपदे विवर्तते । अतः प्रयुक्तत्व
 निवेशः । तथा सति दर्शितसमुदायगतपदत्वस्य गत्वनिषेधोद्देश्यतावच्छेदकघटकत्वविरहेण तत्प्रयुक्तत्वासंभवाच्च
 दोषः । स्वप्रयुक्तत्व स्वसामानाधिकरण्य उभयसंबन्धेन तादृशपदत्वविशिष्टे अपदादिविधाविति तु निष्कर्षः ।
 तेन दर्शितस्थले समुदायगतपदत्वमादाय सामानाधिकरण्यं कुम्भशब्दगतं तदादाय प्रयुक्तत्वं चोपपाद्य
 अनुपपत्त्यापादनं निरस्तम् । यद्यपि परमवाचा परमलिहैत्यादौ वस्तुतः कुत्वदत्वादेरप्रवृत्त्या तस्योत्तरपदत्वविशिष्ट

त्वन्नोपपद्यते । तथापि तादृशपदत्वविशिष्टत्वसंभावनाविषयत्वमेव ग्राह्यमिति न दोषः संभावना च परमवाचे
 त्यादौ उत्तरपदस्य पदत्वमाश्रित्य कुत्वे कृते तदुत्तरपदत्वविशिष्टं भवेदित्याकारको ज्ञानविशेषः । स च
 मुनिनिष्ठएव ग्राह्यः । तेन पुरुषान्तरीयज्ञानस्यातिप्रसङ्गकत्वेपि न क्षतिः । तत्सिद्धं गत्वविधानुक्तवार्तिकं
 न प्रवर्तत इति । ननु निमित्तानधिकरणेत्यादेः नकारवृत्तिपदत्वनिष्ठन्यूनवृत्तिनिरूपकमिन्नसमुदायत्वमर्थः ।
 ततश्चाट्कुप्वाङित्यादेः तादृशसमुदायत्वाश्रयनकारोद्देशेन गत्वविधायकतया नकारवृत्तिपदत्वस्य उद्देश्यता
 वच्छेदकघटकतया गत्वप्रयोजकत्वं अविवादम् । तच्च नारायण इति समस्तसमुदायगतपदत्वरूपम् । ततश्च
 गत्वे तत्प्रयुक्तत्वतत्सामानाधिकरण्ययोस्सत्वात् तत्रोक्तवार्तिकप्रवृत्तेरविधात इति चेन्न । निमित्तानधिकरण
 पदावृत्तित्वस्य रेफाद्यवृत्ति पदत्वानाश्रयत्वपर्यवसितस्यैव सप्तम्यन्तार्थस्य लाघवेनादरणीयत्वात् दर्शितसमुदायगत
 पदत्वस्य रेफाद्यवृत्तित्वविरहेण गत्वविधेस्तथात्वासंभवात् । किञ्च उत्तरपदत्वावच्छिन्न पर्याप्तिक पदत्वमेवा
 वश्यं निवेद्यम् । अन्यथा परमगोमानित्यादौ संयोगान्तलोपानुपपत्तेः तत्र समस्तसमुदायगतपदत्वस्यापि
 प्रागुक्तरीत्या उत्तरपदवृत्तित्वानुपायेन संयोगान्तलोपे तत्प्रयुक्तत्वसामानाधिकरण्ययोः सत्वात् । उत्तरपदत्वा
 वच्छिन्नपर्याप्तिकत्वनिवेशे च न दोषः । समुदायगतपदत्वमाश्रित्यैव संयोगान्तलोपप्रवृत्तेः । तथा च कथमुक्त
 वार्तिकस्य गत्वविधौ प्रवृत्तिशंकापि । यद्यप्येवं सति माषकुम्भावापेनेत्यत्र समुदायगतपदत्वमादायानुपपत्तेर
 प्रसरात् प्रयुक्तत्वनिवेशस्य प्रागुपदर्शितं प्रयोजनं न संभवति । तथापि परमगोमानित्यत्र उत्तरपदमात्रस्य प्रत्यय
 लक्षणेन पदत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्योपपादनं संभवात् । संयोगान्तलोपानुपपत्तिवारणाय प्रयुक्तत्वनिवेशः ।
 तत्र समुदायगतपदत्वमाश्रित्यैव लोपप्रवृत्त्या न दोषः । वस्तुतस्तु प्रयुक्तत्वानिवेशेपि प्रकृतनिर्वाहात् तत्सार्थ
 वशवर्णनमनावश्यकमेव गत्वस्य उत्तरपदत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकपदत्वसामानाधिकरण्यसंभवादेव वार्तिकाऽवृत्त्युप
 पत्तेः । अथैवं रीत्या वार्तिकार्थवर्णने परमविदुषेत्यादौ षत्वानुपपत्तिः । अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवृत्तिसहितेन
 इण्कोरित्यनेन विधीयमानस्य षत्वस्य उत्तरपदत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकपदत्वसामानाधिकरण्यसंभवेन तत्र उक्त
 वार्तिकाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणसत्त्वेन सस्यापदान्तत्वासंभवात् । अत इत्थं वक्तव्यम् उक्तपदशब्दः समासचर
 मावयवरः वैयाकरणैः तस्य तत्र रूढत्वाङ्गीकारात् सत्सप्तम्याश्च सामानाधिकरण्यमर्थः । तच्चाश्रयत्व
 उद्देश्यत्वोभयघटितम् । तथाच उत्तरपदत्वाश्रयोद्देश्यको योयमपदाधिविधिः तद्विषये प्रत्ययलक्षणनेति
 वार्तिकार्थः । उत्तरपदत्वस्य समुदाय पर्याप्तत्वेपि तद्वटकवर्णेषु स्वरूपसंबन्धेन तदाश्रयत्वमक्षतमिति उत्तरपद
 घटकवर्णोद्देश्यकविधिसंग्रहः । ततश्चपरमविदुषेत्यादौ षत्वस्य तादृशत्वानुपायात् तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधोपपत्तिः
 माषकुप्यवापेनेत्यादौ गत्वनिषेधस्यचा तथात्वान्न तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधः । इत्थं च गत्वविधेरपि तादृशतया
 तत्र प्रत्ययलक्षणनिषेधोपपत्तिरिति चेन्न यत् एवं सति परमयुवयोगिनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधानुपपत्तिः
 तस्य तादृशतया युवशब्दस्य प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । अतः अपदादिविधिशब्दस्य पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरत्वमेव
 समाश्रयणीयम् । तथा च गत्वनिषेधस्यातथात्वान्न दोषः । इण्कोरिति षत्वोद्देश्यतावच्छेदककोटौ पदान्तत्वस्य
 घटकतयातस्यापि पदान्तत्वप्रयुक्तत्वात् परमविदुषेत्यादौ नानुपपत्तिः । इत्थं च गत्वविधेः पदान्तत्वा
 प्रयुक्ततया न तत्र वार्तिकप्रवृत्तिरिति । न च यादृशोत्तरपदघटकवर्णोद्देश्यकः विधिस्तस्यैवानेन प्रत्ययलक्षण
 निषेधाङ्गीकारात् नोक्तानुपपत्तिः । युवशब्दस्य कार्यभाक्त्वविरहेण प्रत्ययलक्षणसत्त्वात् । तथाचापदादिविधि

शब्दस्य दर्शितार्थकताया अनाश्रयणीयतया णत्वविधौ वार्तिकप्रवृत्तेरविधात इति वाच्यम् । पदे व्यवाय इति सप्तमीसमासपक्षे परमयुवयोगिनेत्यादौ णत्वनिषेधानुपपत्तिपरिहारायापदादिविधिशब्दस्य उक्तार्थकताया आवश्यकत्वात् । तथाहि आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेणेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधवारणाय अतद्धित इति वक्तव्यमित्युक्तम् वार्तिककृता । तत्प्रत्याचिरव्यासयाच पदे व्यवाय इति सप्तमी समासपक्षस्समाश्रितो भाष्यकृता । तत्र व्यवधानं प्रत्यासत्या पञ्चतमेव ग्राह्यम् । तेन चतुर्बहुङ्गेत्यत्र पदपरकबहुचप्रत्ययेन व्यवधानेपि न दोषः । पदपरकं यत्पदं तेन व्यवधान इति तु निष्कर्षः । तथा च आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेणेत्यादौ गोपदस्य पदपरकत्वविरहाच्च दोषः । इत्थं च परमयुवयोगिनेत्यत्र योगिन्नित्यस्य कार्यभागुत्तर पदरूपस्य प्रत्ययलक्षणनिषेधे युवशब्दस्य पदपरकत्वासंभवात् णत्वनिषेधानुपपत्तिः । अतः पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरत्वमकामे नापि स्वीकार्यमिति । एतेन उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं न । पदादिविधौ तु उक्तनिषेधेन नेति वार्तिकार्थः कार्यभाज उत्तरपदस्येवानेन प्रत्ययलक्षणनिषेधाङ्गीकारात् न माषकुम्भवापेनेत्यादौ णत्वनिषेधानुपपत्तिः । तथा च णत्वविधावपि वार्तिकप्रवृत्तिरव्याहृतैवेत्यपास्तम् । परमयुवयोगिनेत्यादौ पदे व्यवाय इति सप्तमीसमासपक्षे णत्वनिषेधानुपपत्तेर्दुर्बारात् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे वाक्यभेदाद्यापत्तेश्च । अतः पर्युदासमाश्रित्यापदादिविधिशब्दस्य पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरत्वमेवाङ्गीकरणीयमिति । न च माषकुम्भवापिनेत्यादौ गति कारकोपपदानामितिपरिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासात् सप्तमीसमासपक्षे तत्रानुपपत्तिवारणाय पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वमावश्यकम् । इत्थं च प्रागुक्तस्थले प्रत्ययलक्षणनिषेधेपि क्षतिविरह इति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन दर्शितस्थले सुबुत्पत्यनन्तरमेव समासाङ्गीकारेण पदशब्दस्य पदत्वयोग्यलाक्षणिकतायां मानाभावात् । अस्या अनित्यत्वं च उपपदमतिङिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तत्र हि कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणात् गतिकारकोपपदानामिति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते । तेन धनक्रीतादि सिध्दिरित्युक्तम् । यद्यपि उक्तपरिभाषा नित्यैव । धनक्रीतादिस्त्वजादित्वाङ्गीकारेण साधनीय इत्येव भाष्यकाराशयः । अत एव दधिसेचावित्यादौ उपपदसमासे सात्पदाद्योरिति निषेधोपपत्तये भाष्ये पदादादिरिति पञ्चमी समासाश्रयणमुपपद्यते । अन्यथा सुबुत्पत्यनन्तरमेव तत्रापि समास संभवात् तदसङ्गतिस्पष्टैव । तथापि वार्तिककृतस्तदनित्यत्वमेव सम्प्रतम् । अन्यथा अपदादिविधावित्यभिधानानुपपत्तेः । दधिसेचावित्यादौ षत्वस्य उक्तरीत्यैव उपपादनीयत्वात् । ततश्च तत्पक्ष एवापदादिविधावित्यस्य सत्त्वात् तस्य उक्तरीत्या पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरत्वमावश्यकमेवेति । अथापदादिविधिशब्दस्य कथं पदान्तत्व प्रयुक्तविधिपरत्वमितिचेन्न जीवयुक्तपरिभाषाबलादिति ब्रूमः । तथा हि अपदादिविधावित्यत्र नञो न भिन्नमात्रमर्थः । अपि तु भिन्नसदृशं नजीवयुक्तं अन्यसदृशाधिकरणे तथा धर्मागतिरिति न्यायात् सादृश्यंचेह स्वघटितपदघटकवर्णनिरूपितपूर्वत्वतादृशवर्णनिरूपितोत्तरत्व उभयवदवृत्तिधर्मप्रयुक्तविधित्वेन । स च धर्मः पदादित्वं पदान्तत्वं चेति पदान्तत्वप्रयुक्तविधिरेव उक्तरूपेणापदादिविधि सदृश इति स एवापदादिविधिशब्दार्थः । न च उक्तरूपेणैव सादृश्यमादरणीयमित्यत्र नियामकाभावः । पदत्वप्रयुक्तविधित्वेनापि सादृश्यसंभवादिति वाच्यम् । व्याप्यधर्मप्रयुक्तसादृश्यसंभवे व्यापकधर्मप्रयुक्तस्य तस्यानाश्रयणीयत्वात् । अन्यथा सर्वत्र केनचिदाकारेण सादृश्यस्यावर्जनीयतया तस्य नञर्थतावच्छेदकतास्वीकारस्याव्यावर्तकतापत्त्या दर्शितन्यायोपपादनपरमाध्यासंगति प्रसंगात् । अत एव वे

स्कन्देरनिष्ठायामिति षत्वविकल्पः कुत्वेन सादृश्यात् तृच्येव नतिङीत्युपपद्यते । अन्यथाहि प्रत्ययत्वेन सादृश्यात् तिङ्यपि तदापत्तिः । तथा च व्याकरणे परिभाषासंस्कृत वाक्यार्थस्यैव समाश्रयणीयतया संप्रति-
 पन्नप्रयोजनान्तरधिरहेपि अपदादिविधिशब्दस्य उक्तपरिभाषाबलेन पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरत्वमेव समाश्रयणीयम् ।
 प्रकृते तु माषकुम्भवापिनेत्यत्र णत्वनिषेधोपपत्तिरूपप्रयोजनस्याप्यस्माभिरुपपादिततया अपदादिविधिशब्दस्य
 पदान्तत्वप्रयुक्तविधिपरत्वं सुदृढमेवेति । अथ किमिदं पदान्तत्वप्रयुक्तत्वं । न तावज्जन्यजन्यतावच्छेदकादावनु-
 भूयमानस्वरूपसंबन्धविशेषः । कुत्वादेः पदान्तत्वजन्यात्तदवच्छेदकत्वाद्यसंभवात् । नापि पदान्तत्वव्याप-
 कत्वम् । राम इत्यादौ विसर्जनीये पदान्तत्वाश्रये कुत्वविरहात् । नापि तद्व्याप्यत्वम् । वक्तीत्यादौ कुत्वाश्रये
 पदान्तत्वविरहात् इति चेत् उच्यते । पदान्तत्वघटित धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबोधविधेयत्वतात्पर्यविष-
 यत्वमेव तत् । उद्देश्यतावच्छेदकघटक एव वैय्याकरणानां प्रयोजकत्वव्यवहारात् । अन्यस्य दुर्वचत्वाच्च ।
 चोः कुरित्यादिषु झलपरकत्वपदान्तत्वान्यतरवच्च वर्गोद्देशेन कुत्वविधानात् तस्य पदान्तत्वप्रयुक्तत्वोपपत्तिः ।
 यद्यपि चोः कुरित्यादौ षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया स्थान इत्यध्याहार्यम् । स्थानं च प्रसङ्गः । यदि चोः
 कुरित्यादि शास्त्रन्तारभ्येत तदा वागित्यादौ वकारआकारोच्चारणाव्यवहितोत्तरक्षणः चवर्गोच्चारणाधिकरणं स्यादि-
 त्याकारकः पाणिन्यादिसमवेतो ज्ञानविशेषः चोः कुरित्यत्र षष्ठ्यर्थः उच्चारणाधिकरणत्व प्रकारतानिरूपकत्वं
 प्रसङ्गेनैवेति । स्थानपदोत्तर सत्सप्तम्याश्चाधिकरण क्षणवृत्तित्वरूपं सामानाधिकरण्यमर्थः । अधिकरणता च
 विशेष्यतासंबन्धेन । वृत्तिश्च स्वोच्चारणाधिकरणत्वसंबन्धेन । तथाच चोः कुरित्यादितः कवर्गादिविशेष्यक
 चवर्गोच्चारणाधिकरणत्व प्रकारकप्रसङ्गविशेष्य क्षणवृत्तित्वप्रकारक एव बोधः । तथापि अत्र चवर्गोद्देशेन
 कवर्गो विधीयत इत्यादि व्याख्यातृ व्यवहारात् चवर्गोद्देश्यकवर्गविधेयकबोध एव पाणिनेस्तात्पर्यमिति
 दर्शितसूत्रजन्यबोधस्य चवर्गोद्देश्यतानिरूपितकवर्गविधेयताकत्वमेवाश्रयणीयम् । उद्देश्यत्वविधेयत्वेहिनविशेष्यत्व
 प्रकारत्वरूपे किन्तु विलक्षणे एव विषयते । अत एव पर्वते वह्निरित्यनुमितेरपि पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निवि-
 धेयताकत्वमेवाङ्गीकृतं तान्त्रिकैः । तस्मात्पदान्तत्वघटित धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबोधविधेयत्वतात्पर्य
 विषयत्वं कवर्गे निर्बाधमेव । विधेयतावच्छेदकसंबन्धश्च स्वोच्चारणाधिकरणक्षणविशेष्यकप्रसङ्गप्रकारिताधिकरण
 ताकोच्चारणकर्मस्वरूपः । एवं च झलपरकत्वपदान्तत्वान्यतरवच्चवर्गोच्चारणं यस्मिन्क्षणे प्रसक्तं तस्मिन्क्षणे
 कवर्गोच्चारणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तत्सिद्धं नञिव युक्तपरिभाषाबलेन अपदादिविधिशब्दस्य पदान्तत्वप्रयुक्त
 विधिपरत्वमिति । किञ्चापदादिविधिशब्दस्य दर्शितार्थपरतामनङ्गीकृत्य णत्वविधावपि वार्तिकप्रवृत्तिस्वीकारे
 गन्धर्वगानादीनां क्षुभ्रातिवस्थः कल्पनीयतया गौरवम् । अतस्तत्परिहाराय उक्तरीत्या णत्वविधावप्रवृत्ति
 वर्णनमेव युक्तम् । एवं णत्वविधावुक्तवार्तिकप्रवृत्तौ प्रनिरन्तरित्यादिसूत्रवैयर्थ्यम् । प्रवणादिषु अट्कुप्वाडि-
 त्यनेनैव णत्वसिद्धेः । अथ अट्कुप्वाडित्यनेन प्रासावपि वनं पुरगेतिनियमेन संज्ञारूपे प्रवणादौ असिपत्रव-
 नादाविव णत्वनिवृत्तौ पुनः प्रापणार्थीयं विधिः । एवं शरादीनामोषधिवनस्पत्यन्यतररूपतया विभाषौषधि-
 वनस्पतिभ्य इत्यनेन विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थश्च । अतो नास्य वैयर्थ्यमिति चेदेवमपि वनं पुरगेति सूत्रे
 अग्रग्रहणवैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव । अग्रेवणे अट्कुप्वाडित्यनेन णत्वेपपत्तेः । न च वननकारस्य यदि णत्वं
 तर्ह्यग्रेोत्तरस्यैवेत्येवंविधनियमार्थमग्रग्रहणम् । तेन चित्रवनादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । त्रैदोष्यापादकनियमपर-

त्वस्यान्याय्यतात् । उक्तवार्तिकस्य णत्वविधाप्रवृत्तौ तस्य विधिरत्वसंभवात् । यद्यप्यपूर्वविध्यपेक्षया नियम
एवाभ्यर्हितः पक्षप्राप्तनियमनमात्रे विधेर्व्यापारात् । अत एव पक्षीसंयाजान्तान्बहानि सन्तिष्ठन्त इत्यत्र प्राप्तु
मादहः पक्षप्राप्तपक्षीसंयाजान्त संस्थानियामकत्वमेव नतूत्तमेहिनि अप्राप्तपक्षीसंयाजान्तत्वप्राप्तकत्वं इत्युक्तं
दशमे । तथापि पञ्च प्रश्नस्वा भक्ष्या इत्येवौ पातञ्जल भाष्ये नियमव्यपदेशात् परिसंख्याविधिरपि वैय्याकर
णैर्नियमविधिरिति व्यवहियते । तथाच प्रागुक्तरीत्या वननकारस्य यदि णत्वं तर्ह्यगोत्तरस्यैवेत्येवंविधनियमस्य
प्राप्तपरिसंख्यारूपतया स्वार्थत्यागपरार्थस्वीकारप्राप्तबाधरूपदोषत्रयमावश्यकमेव । तथाहि अग्रशब्दोत्तरवन न
कारस्य णत्वं स्यादिति स्वार्थः स च त्थक्तव्यः । अट्कुप्वाङित्यनेनैव तस्य प्राप्तत्वात् । अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थ
वदिति न्यायात् । अग्रशब्दानुत्तरवननकारस्य णत्वं न स्यादिति परार्थः । स च स्वीकरणीयः । अन्यथा
चित्रवमादिषु अट्कुप्वाङित्यनेन प्राप्तस्य णत्वस्यानिवारणात् अट्कुप्वाङिति सूत्रप्राप्तं च णत्वं बाधितव्यमिति ।
किञ्च नियमपरत्वावश्यकत्वे चित्रकाननादीनामपि व्यावृत्त्यनुरोधेन निमित्तानधिकरणपदवृत्तेर्नस्य यदि णत्वम् ।
तर्हि अगोत्तरवननकारस्यैवेत्येवंविधनियम एव समाश्रयणीयः । तत्त्व्यावर्तकयत्नान्तरकरणे गौरवात् । इत्थं च
नारायणशब्देऽपि यौगिके णत्वं दुर्घटम् । कृत्तद्धित समासाश्चेतिसूत्रे समासग्रहणस्य यत्र संघाते पूर्वो भागः
पद उत्तरस्तु प्रत्ययो न भवति तस्य चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेत्येवंविधनियमपरत्वांगीकारवत्
अग्रग्रहणस्य दर्शितनियमपरत्वमपिहि युज्यत एव । अथास्य एवं विधनियमपरत्वे समानपदग्रहणवैयर्थ्यम् ।
तद्विरहेऽपि गीर्णमति रामनाम इत्यादिषु उक्तनियमेनैव णत्वव्यावृत्तेरिति चेत् हन्त नियमपरकत्वावश्यकत्वे
चित्रकाननादीनां व्यावर्तनाय यत्नान्तरकरणे गौरवात् तदकरणकृतलाघवानुरोधेन इदशनियमपरत्वमेव
युक्तमिति वदतां समानपदाग्रहणकृतलाघवान्तरमपि इद्व्याटयता सम्यक्दूषणमुक्तमायुष्मता । इदमत्र तत्त्वम् ।
यद्यपि समानपदाग्रहणेऽपि अग्रग्रहणस्य दर्शितनियमपरत्वेनैव सर्वनिर्वाहे तद्वैयर्थ्यं सर्वैरपि दुर्वारम् । तथापि
समानपदग्रहणकृतकण्ठादिव्यापारगौरवादपि नियमविधिकृतमनोव्यापारगौरवमेव दुस्सहमित्यभिप्रायेण भगवता
पाणिनिना समानपदग्रहणमेव कृतमिति सर्वसमाश्रयणीय समाधिः । तत्र यद्युत्तरपदत्वे चेत्प्रातिपदिकं
णत्वविधावपि प्रत्ययलक्षणनिषेधकं भवेत् तदा उक्तनियमविधिगौरवं सोढव्यमेव स्यात् । ततश्च समानपदग्रहण-
वैयर्थ्यं प्रागुक्तरीत्या दुर्वारमिति उक्तवार्तिकस्य णत्वविधाप्रवृत्तिरेव युक्ता । तथासतिहि अग्रग्रहणस्य
विधिरत्वसंभवात् न कोऽपि दोषः । किं च उक्तवार्तिकस्य णत्वविधौ प्रत्ययलक्षणनिषेधकत्वे पूर्वपदादिति
सूत्रे अग इत्यस्य वैयर्थ्यम् । तद्धि ऋगयनादौ पूर्वपदादिति णत्ववारणार्थमिति भाष्यादावुक्तम् । पूर्वपदा-
दित्यस्य परमते द्रुणसादिमात्रविषयकतया न ऋगयनादावनेन णत्वप्राप्तिः द्रुणसादौ पदादिविधित्वेन
प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यासामानपदासंभवेन तत्र णत्वप्राप्त्यर्थं पूर्वपदादिति सूत्रमिति तेनाङ्गीकारात् । न च
ऋगयनादावट्कुप्वाङित्यनेन णत्वप्राप्त्या तन्निषेधकत्वमेव सार्थक्यान्यथानुपपत्त्या समाश्रीयते निमित्तनिचि-
नोर्मध्ये गकारेण व्यवधाने णत्वं नेति तदर्थं इत्यङ्गीकारादिति वाच्यम् । रागेणेत्यादौ णत्वासिद्धिप्रसंगात् ।
न च पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य नस्य णत्वं नस्यात् । गकारव्यवधाने इत्येवागइत्यस्यार्थ इति न दोष

इति वाच्यम् । तथा सति पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णत्वन्न स्यादित्येतावत् एव सम्यक्त्वेन गकारव्यवधानांशवैयर्थ्यात् नेत्युक्ते तावतैव पूर्वपदादित्येतत्संबन्धेन प्रागुक्तार्थवत् अस्याप्यर्थस्य लाभसंभवात् । नन्वेवं सति संज्ञामृतनारायणादावपि णत्वानुपपत्तिः । ऋगयनादाविव तत्राप्यनेन निषेधात् । यदि चानेन निषेधेऽपि पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेन द्रुणसादाविव संज्ञामृतनारायणादावपि विधानान्नदोष इत्युच्यते तदा ऋगयनेऽपि णत्वं दुर्भारम् । वस्तुतस्त्वेवं सति पूर्वपदादित्यस्य प्रतिप्रसवत्वापत्त्या द्रुणसादौ णत्वानुपपत्तिरपि दोषः । तथा हि यद्यपि संज्ञामृतनारायणादौ अट्कुप्वाङित्यनेनैव णत्व प्राप्तम् । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन सामानपद्यसत्त्वात् । तथाप्युक्तनिषेधेनापोदितं पूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेन पुनः प्राप्यते इत्यायातम् । इत्थं च द्रुणसादिषु पदादिविधितया प्रत्ययलक्षणसत्त्वेन सामानपद्यविरहात् णत्वस्यात्यन्ताप्राप्ततया न तत्प्रापकत्वमस्य संभवति प्रतिप्रसवत्वसंभवे अत्यन्ताप्राप्तप्रापकत्वायोगात् । अत एव तार्तीयाधिकरणे पूषा प्रपिष्टभाग इत्यस्य चरौप्राप्तापोदितपेषणपुनःप्रापकतया प्रतिप्रसवत्वसंभवात् । पुरोडाशे पशौ वा नापूर्वपेषणप्रापकत्वम् । चरौ हि प्रकृतितः चोदकवशात् प्राप्तं पेषणंद्वारलोपान्निवृत्तम् । तत्प्रापणे चापवादनिवृत्तिमात्रे विधेर्व्यापारात् लाघवं पुरोडाशे च पाकात्पूर्वं पेषणस्य प्राप्तत्वान्न विधानं संभवति । तदुत्तरं च पुरोडाशशब्दवाच्याकृतिविनाशापत्त्या न तत्संभवः । एवं पशुहृदयादावपि तेषामपि आकृतिविशेषविशिष्टमासवाचित्वात् । यद्यपि अवदानोत्तरमुभयत्र पेषणविधानसंभवः । तथापि उक्तरीत्या प्रतिप्रसवत्वसंभवात् नात्यन्ताप्राप्तपेषणप्रापकत्वं विधिव्यापारगौरवादित्युक्तम् । तस्मादग इत्यनुक्तौ द्रुणसादौ णत्वानुपपत्तिरपि स्यात् । तदुक्तौ नारायणादौ निषेधाप्रसरात् पूर्वपदादित्यस्य न प्रतिप्रसवसंभवः । यद्यप्येवमपि ऋगयनादौ प्रतिप्रसवत्वसंभवः । निषेधस्यासंज्ञायां चारिताध्यात् । तथापि निषेधे संज्ञायांमित्यस्यापि संबन्धाङ्गीकारात् न दोषः । तथा सति ऋगयनादौ णत्वनिषेधकतयैव चारिताध्यस्य वक्तव्यत्वात् । तदेवमग इत्यस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्व गकारव्यवहितस्य नस्य णत्वं न स्यात् संज्ञायामित्यर्थः पर्यवसित इति न कोऽपि दोष इति चेदेवमपि सूत्रभेदाश्रयणं समर्थपरिभाषाबाधाश्रयणं चेति दूषणद्वयं दुर्निवारम् । उत्तरपदत्वेचेति वार्तिकस्य णत्वविधायप्रवृत्तौ हि ऋगयनादौ अट्कुप्वाङित्यनेन णत्वाप्राप्त्या अगइत्यस्य न भिन्नसूत्रत्वमाश्रयणीयम् । अग इत्यस्य पूर्वपदादित्येतद्विशेषणतया अगकारान्तात् पूर्वपदादित्यर्थाङ्गीकारात् । तत्सिद्धमपदादिविधिशब्दस्य पदान्तत्वं प्रयुक्तविधिपरत्वमङ्गीकृत्य णत्वविधायप्रवृत्तिवर्णनमेव युक्तमिति । किंच अपदादिविधिशब्दस्य उक्तार्थकत्वानभ्युपगमेऽपि पदादिविधिशब्दस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पदादिशब्दोच्चारणपूर्वकपदादिविधिपरताया आवश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणतया द्रुणसादावपि अट्कुप्वाङित्यनेनैव णत्वसिद्ध्या पूर्वपदादित्यस्य नियमपरताया एवावश्यकतया केवलयोगिके नारायणे णत्वं न संभवत्येव । पूर्वपदादित्यस्य भाष्यसमतविधिपक्षविलयप्रसंगश्च । अत्र भाष्यादिग्रन्थविरोधाः भूयांस उपलभ्यन्ते । ते च स्पष्टतया ग्रन्थगौरवमिथा च ते नेह लिखन्ते । वस्तुतस्तु निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितेत्यत्र पदशब्देन पदत्वयोम्यमेव विवक्षितम् । अन्यथागतिकारकोऽपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परिभाषया गन्धर्वगानादिषु सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेन पदत्वघटितसामानपद्यसत्त्वेन णत्वप्रसङ्गात् शुभादिवाङ्गीकारे गौरवात् तदसंभवस्य

वक्ष्यमाणत्वाच्च । पदत्वयोग्यत्वं सुप्तिङ्विध्युद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्वम् । स च धर्मः प्रातिपदिकत्वं धातुत्वं च निभक्तीतरानपेक्षया लोके अर्थबोधकत्वेन यद् दृष्टं तत्त्वं पदत्वयोग्यत्वमिति तु न इन्द्रनिमादौ णत्वप्रसङ्गात् निमादेरुत्तरपदत्व एव साधुतया तथात्वासंभवात् । यत्तु नाराणामयनमिति तत्पुरुषसमासे णत्वमुपपद्यते सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन पदत्वघटितसमानपद्योपपत्तेः गन्धर्वगानादिषु सुबुत्पत्त्यनन्तरमेवं समासान्न दोषः । उक्तपरिभाषायाः अनित्यत्वादिति । तन्न । उक्तपरिभाषाया नित्यत्वमेव भाष्यकृदभिप्रेत-
मित्यस्य स्थापितत्वात् भाष्यकृन्मत एव समानपदशब्दस्य निमित्तानधिकरणेत्याधरवण्डपदपरत्वात् । यद्यपि वार्तिककृन्मते उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमेवेत्युक्तम् । तथापि न दोषः । समानपद इत्यस्य यथाश्रुतार्थक-
तामङ्गीकृत्य पूर्वपदादित्यस्य नियमपरतायास्तेनाङ्गीकारात् । नियमश्च पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य उत्तरपदस्थस्य
नस्य यदि णत्वं तर्हि संज्ञायामेवेत्येवंरूपः पूर्वपदशब्देन उत्तरपदस्याक्षेपात् तथाच सुबुत्तेः प्राक्
समासेपि गन्धर्वगानादाविव तत्पुरुषनारायणशब्देपि णत्वं न संभवत्येव । अयनशब्दस्य समासचर-
भावयवरूपोत्तरपदत्वानपायात् । न चैवंरीत्या नियमाभ्युपगमे होतृपोतृनेप्पोद्गातार इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः ।
नकारस्य उत्तरपदस्थत्वाभावेन नियमेनाव्यावर्तनात् । अतो निमित्तानधिकरणपदघृत्तेर्नस्य यदि णत्वं तर्हि
संज्ञायामेवेत्येवंविधनियमपरत्वमेव समाश्रयणीयमिति तत्पुरुषनारायणशब्दे णत्वोपपत्तिः सुबुत्पत्तेः प्राक्
समासेनायनशब्दस्य पदत्वविरहेण नियमेनाव्यावर्तनात् । गन्धर्वगानादिषु सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासाङ्गीकारात्
न दोष इति वाच्यम् । उक्तरीत्या नियमाङ्गीकारे अग्रग्रामाभ्यामिति वार्तिकवैयर्थ्यप्रसंगात् । अग्रणीः
ग्रामणीरित्यत्र सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन दर्शितनियमेनाव्यावृत्त्या अट्कुप्वाङित्यनेनैव णत्वसिद्धेः । अतः
निमित्तानधिकरणपदत्वयोग्यवृत्तेर्नस्य यदि णत्वं तर्हि संज्ञायामेवेत्येवंविधनियमपरत्वमेवाश्रयणीयम् । तथा
चाग्रणीग्रामणीरित्यत्र दर्शितनियमेन णत्वव्यावृत्त्या अग्रग्रामाभ्यामिति वार्तिकचारितार्थ्यम् । तथा च तत्पुरुष-
नारायणशब्देपि दर्शितनियमेन व्यावर्तनाण्णत्वं न संभवत्येव । किञ्च पदत्वघटितनियमाभ्युपगमेपि अबाधित-
योगार्थे वस्त्वन्तरेपि नारायणशब्दस्य णत्वप्रसंगवारणायान्नापि सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासस्याङ्गीकरणीयतया
कथं णत्वोपपत्तिः । अपिच तत्पुरुषसमासे परवलिङ्गत्वप्रसंगेन पुष्टिङ्गतानुपपत्तिः भगदति तु निर्वच-
नमहिम्ना परवलिङ्गत्वबाध इति । तत्सिद्धं उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकस्य णत्व विधौ प्रवृत्तावपि केवलयौगिके
नारायणशब्दे णत्वं न संभवतीति यद्यप्येते न उत्तरप्रपञ्चस्सर्वोपि निर्मूलितः । तथापि दूषणान्तरज्ञापनाय
विशिष्य कतिपय विषया दूष्यन्ते । यदपि गन्धर्वगानादीनां क्षुनादिवाङ्गीकारेण वारणाभिधानम्
तदपिविपरीतफलम् । तथा हि । तेषां क्षुन्नादिगणेन प्रातिस्विकरूपेण पाठस्संभवति आनन्त्यात् लक्षणैक-
चक्षुष्काणां अ हत्वाच्च । किन्तु सर्वादिगणे ङतरङ्गतमेतिवत् मयूरन्यंसकादिगणे आरव्यातमारव्या ने ति व
च्चानुगतरूपेणैव तच्चासमानपदाते निमित्तानिमित्तिका संज्ञात्वादिरूपमेव । तथाच तस्य केवलयौगिकनारायण
शब्दसाधारण्यात् कथं तत्र णत्व मिति यदपि अपदादिविधिशब्दस्य पदान्तविधिपरत्वाभिधानं तदप्ययुक्तम्
तथासति परमगिरावित्यादौ वोरूपधाया इति दीर्घस्य परमबुधावित्यादौ एकाचो भश इति मष्मावस्य च
प्रसङ्गात् तयोः पदान्तत्वविरहेण प्रत्ययलक्षणाभिषेधात् अस्मदुक्तरीत्या पदान्तत्वप्रयुक्त विधिपरत्वे तु न

दोषः । तयोः पदान्तत्वप्रयुक्तत्वाक्षतेः । यदपि वार्तिकाकारस्य पदान्तविध्यमिप्रायक त्वे पदान्तविधावित्यभिधानापादनं तदप्यनुपपन्नम् । पदान्तविध्यमिप्रायकत्वेपि तस्य पदान्तविधिशब्देनाभिधाने दोष सत्त्वेन तथानभिधनोपपत्तेः तथाहि—पदान्तविधावित्युक्तौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पदान्तशब्दोच्चारणपूर्वक-पदान्तविधेरेव ग्रहणं स्यात् । परिभाषोपरकृतत्रावयार्थस्यैव समाश्रयणीयत्वात् । यथा विभाषा दिक्समास इति विहिता सर्वनामसंज्ञा दिक्शब्दमुच्चार्यविहिते दिङ्गामान्तराळ इति समास एवेति योत्तरा सापूर्वा यस्या मुग्धायाः तस्यै उच्चरपूर्वायै इत्येवाङ्गीक्रियते तद्वत् । तथा च न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति विहितस्य न लोपस्य पदान्तशब्दोच्चारणपूर्वकपदान्तविधित्वविरहेण प्रत्ययलक्षणनिषेधे परमदण्डिनावित्यादौ नलोपापत्तिः । अपदादिविधिशब्देन पदान्तविध्यमिधाने तु नायं दोषः दर्शितनलोपस्य वस्तुतः पदान्तविधिस्त्वात् । न च पदान्तशब्दोच्चारणपूर्वक विधित्वम् । पदशब्दसमभिव्याहृतत्वेनान्तपदानुसन्धानाधीनशब्दबोधविधेयत्वतात्पर्यविषयत्वरूपमवश्यमास्त्येयम् । अन्यथा चोः कुरित्यादेरप्यसङ्ग्रहप्रसङ्गात् । तत्र पदान्तशब्दोच्चारणविरहात् । इत्थं च नलोपस्यापि तथात्वसंभवाद्दोषः । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः इत्यर्थवर्णनेन शाब्दबोधस्य पदशब्दसमभिव्याहृतत्वेनान्तपदानुसन्धानाधीनत्वाक्षतेः इति वाच्यम् । इहान्तपदस्य केवलादृष्टार्थतया शाब्दबाधोपपादकत्वविरहात् ।

तथाहि—इह नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीकमिति निर्दिवादम् । तत्र नेत्यस्यानुवर्तमानपदविशेषणतया येन विधिशस्त्रेण नान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य लोप इत्यर्थे अलोऽन्त्यपरिभाषया समीहितसिद्धिरिति । अन्तग्रहणं पारायणाद्वावदृष्टार्थमेवेति ।

किञ्च अन्तपदस्य शब्दबोधौपयिकत्वेऽपि नपदशब्दसमभिव्याहृतत्वेन तदनुसन्धानं शाब्दबोधोपपादकम् स्वतास्सिद्धस्य प्रातिपदिकसमभिव्याहारस्य परित्यागे कारणविरहात् । अनुवर्तमानस्य पदस्य प्रातिपदिकविशेषणताया युक्तत्वात् ।

न च पदाङ्गाधिकारे तयोर्विशेष्यत्वं इतरस्यविशेषणत्वमिति नियमात् नेदं मुख्यत इति वाच्यम् । येन विधिशस्त्रप्रवृत्त्यर्थस्यैव इतरस्य विशेषणत्वनियमात् । अन्यत्र तथानियमे प्रयोजनविरहात् । इहप्रातिपदिके येनविधिशस्त्रप्रवृत्तेः सर्वसम्मततया तस्य विशेष्यत्वसंभवात् । तस्मा द्वार्तिककारस्य पदान्तविध्यमिप्रायकत्वेऽपि अपदादिविधावित्येवाभिधातव्यमिति सिद्धम् ।

यदपि एवकारस्य पदादिविधिमात्रव्यावर्तकत्वे ग्रन्थकाराभिप्रायवर्णनम् । तदप्यसंगतम् ।

तथाहि—माषकुम्भभाषेनेत्यत्र कुम्भशब्दस्य उक्तवार्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधात् पदव्यवायेऽपीति निषेजानुपपत्तिरित्याशङ्का पदान्तविधाविवेचनेन प्रत्ययलक्षणविषेधात् नानुपपत्तिरित्युक्तं कैश्रियग्रन्थकारैः । तत्र एवकारस्य पदादिविधिमात्रव्यावर्तकत्वदर्शितशङ्कायाः दूषणविरहात् असाङ्गत्यं स्पष्टमेवेति ।

यदपि चक्षुषैव रूपं गृह्यते इत्यत्र त्वव्याजव्यवच्छेदामिधानं, तदप्युक्तम् । तत्र एवकारेण चक्षुरितर सकलेन्द्रियव्यवच्छेदात् चक्षुरितरेन्द्रियनिरूपितज्ञानत्वव्याप्यधर्माविच्छिन्नजन्यताश्रय ग्रहणिरूपितलौकिकविषयत्वाभावस्यैव रूपेप्रतीतेः चाक्षुषस्य ज्ञानत्वेन मनोजन्यत्वेऽपि रूपस्य मानसविषयत्वेऽपि च क्षतिविरहात् । कथनन्यथा चक्षुषैव रूपं गृह्यते इति वाक्याधीन निश्चयदशायां रसनेन रूपं गृह्यते नवेति संशयाद्यनुदयनियम उपपद्यते ।

यदपि अपदादि विधिशब्दस्य पदादिशब्दोच्चारण पूर्वकपदादिविधिभिन्नार्थकत्वासंभवप्रदर्शनं, तत्रापि व्याकरणानध्ययनमेवापराध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तादृशार्थस्यैवावश्यकत्वात् । कथमन्यथा यथाश्रुते परमबुधावित्यादौ भूमाववारणम् । तत्र हि भूमावस्य पदादिविधितया प्रत्ययलक्षण निषेधानुपपत्तिः । दर्शितार्थकत्वे तु तस्य पदादिशब्दोच्चारणपूर्वकत्वविरहान्नानुपपत्तिः ।

यदपि प्रश्नोपनिषदि श्रूयमाणयोः केवलयोगिकयोः समुद्रायणपुरुषायणशब्दयोः णत्वानुपपत्तिरिति । तदपि न । छन्दोमात्रगोचरयोः तयोः बाहुलकेनैवोपपत्तेः । लोकसाधारणसूत्रेण तदुपपादने लोकेऽपि तत्साधुताप्रसङ्गात् । लौकिकप्रयोगे तादृशस्य काप्यनुपलम्भेन दृष्टापत्त्यसंभवात् ।

नचैवं सति कारणवाक्यघटकनारायणशब्दस्य केवलयोगेन शिवपरत्वेऽपि बाहुलकत्वेन णत्वोपपत्त्या अस्मदिष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । मुख्यार्थबोधसंभवे लक्षणाया इव तत्तदसाधारणशास्त्रेण उपपत्तिसंभवे बाहुलकत्वस्यापि हेयतायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । अत एवाहीनो वाप्रकरणात् गौण इति तार्तीयधिकरणे तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येत्यत्र अहीनशब्दस्य मध्योदात्तस्वरेण तत्पुरुषत्वाभावनिर्णयामिधानं मङ्गच्छते । तत्रहि अस्य तत्पुरुषत्वे तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्त्युपमानाव्ययद्वितीया कृत्या इति सूत्रेण प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवृत्ति सहितेन अव्ययरूपस्य नञः पूर्वपदस्य उदात्तरूपप्रकृतिस्वरापत्या आद्युदात्तत्वं स्यात्, मध्योदात्तश्चायं पठ्यते । अतः अहः खः कृताविति विहितस्वप्रत्ययान्त एवायम् । तथासति अव्य नेयीत्यादिना ईनादेशे आयन्नादिषूपदेशिव द्वचनंस्वरसिद्धार्थमिति तस्योपदेशिवद्भावे च सति आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययादेरीकारस्य उदात्तत्वेमध्योदात्तत्वोपपत्ते रित्युक्तम् । भवद्वीत्यातु तत्पुरुषत्वेऽपि बाहुलकत्वेन स्वरूपपत्त्या इदमयुक्तमेव स्यात् । एवं स्थूलपृष्ठीत्यादिषु स्वरविशेषेण समासविशेषनिर्णयो दत्तजलाञ्जलिस्थितः । किंबहुना कारणवाक्यघटकनारायणशब्दस्य शिवपरत्व सिद्धावेव बाहुलकेन तस्य शिवे साधुत्वसिद्धिः । शिवे साधुत्वसिद्धावेव शिवपरत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणम् । तथाहि—तत्तदसाधारण शास्त्रेणा निर्वाह एव बाहुलकप्रवृत्तिरित्यविवादम् । ततश्च प्रकृते पूर्वपदादिदिशास्त्रेण अनिर्वाहनिर्णये सति एवं बाहुलकेन साधुत्वनिर्णयः पूर्वपदादिति सूत्रेणानिर्वाहनिर्णयश्च शिवपरत्वनिर्णयाधीनः अतः बाहुलकेन शिवे साधुत्वनिर्णयः पूर्वपदादिति शास्त्राप्रवृत्ति निर्णयद्वारा शिवपरत्वनिर्णयाधीन इतिसिद्धम् । शिवपरत्वनिर्णयश्च शिवे साधुत्वनिर्णयाधीनः,

शिवे सार्धैर्विरहे तत्परत्वायोगात् । समुद्रायणादौ रूढ्यर्थाप्रसिद्ध्या पूर्वपदादित्यनेना निर्वाहनिर्णये बाहुल्य-
प्रवृत्तिनिर्णय इति भेदः ।

यदपि व्युत्पत्त्यन्तरप्रदर्शनं, तदपि प्रकृतानुपयुक्तम् कारणवाक्यघटकनारायणशब्दे तदसं-
भवस्य प्रागुक्तत्वात् । तदेवं कारणवाक्यघटकनारायणशब्दस्य शिवपरत्वासंभवात् प्रागुक्तरीत्याभगवत्परत्वसिद्ध्या
भगवत् एव जगत्कारणत्वसिद्धेः सर्वाधिकत्वसिद्धिः । सर्वमिदमभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यं चरणैः—“निस्साधा-
रण्यनारायणपदविषये निश्चयं यान्त्यबाधे सद्बृहत्सामान्यप्रकरणपठिताश्शक्तिं तान्यार्थशब्दा — इति ।
इत्थं च शिवोत्कर्षपरपुराणादीनां शारीरक स्मृत्यधिकरणनिश्चलीकृतविरोधाधिकरणन्यायेन, अग्नेः शिवस्य
माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् इति मात्स्यपुराणवचनेनचा प्रामाण्यमेवेति सर्वं समञ्जसम् ॥

श्रीकृष्णतातदासं द्वारीकृत्येह देशिकैः कलिता ।

भूयाद्भागवतानां प्रीत्यै परमुख चपेटिका सेयम् ॥

इति श्रीशैलकुलतिलक श्रीमहामहोपाध्याय श्रीकृष्णतातदासस्य

कृतिषु परमुखचपेटिका संपूर्णा ॥

श्रीमते रघुनन्दन परब्रह्मणे नमः ॥

श्रीःमत्प्रणतार्तिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमते निगमान्त महागुरवे नमः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीः

श्री णत्वचन्द्रिका

श्रीमत्पणतातिहरवरदपरब्रह्मणे नमः

श्रीमते रगुनन्दनपरब्रह्मणे नमः

रघुवंशदुग्धजलधौ जातंसन्तानमाश्रयेकमपि ।

अतितुङ्गादपि यस्मात् विनतैरग्रयंकलंकरग्राह्यम् ॥

वकुळभूषणपादसरोरुह प्रवणमानससंयमिशेखरम् ।

कलयतो निगमान्तगुरोः पदेकृतधियेकरवै गुरवे नमः ॥

लक्ष्मीकुमारतातार्यवंश्यवेङ्कटसत्गुरोः ।

तनयःकृष्णतातार्यः तनुते णत्वचन्द्रिकाम् ॥

णत्वे परोक्तयुक्तीनांदूषणं सम्यगीरितम् ।

तुष्टये वावदूकानां कक्ष्याषष्टिं प्रदर्शये ॥

इह खलु कारणवाक्यगतानां सत्त्वह्लादि सामान्यशब्दानां छागपशुन्यायेन समानप्रकरण पठित नारायणशब्द समर्पिते भगवति विशेषे पर्यवसानं. ततश्च कारणवाक्यगत शिवादि शब्दानामपि यथायथं रूढाद्योगोन्ना भगवत्परत्वमेव. कारणद्वित्वासंभवात्. तथाच सर्वश्रुत्यैककण्ठयेन भगवत् एव जगत्-कारणत्वसिद्ध्या सर्वाधिकत्व सिद्धिरिति औपनिषदानां निर्णयः. तत्र तादृश सत्त्वह्लात्मादि साधारण-शब्दानां उक्तन्यायेनैव तादृश शिवशब्दसमर्पिते शिव एव विशेषे पर्यवसानमस्तु. तादृशनारायणशब्द-स्यापि—शिवपरत्व संभवेन कारणद्वित्वाप्रसक्तेः इत्याशंकानिराकरणाय कारणवाक्यगत नारायणशब्दस्य शिवपरत्वासंभवस्तावत् उपपादनीयः तत्प्रकारश्चेत्थं. कारणवाक्यघटक नारायणशब्दस्य शिवपरत्वं किं रूढ्या? आहोस्वित् केवलयोगेन अथवा लक्षणाया. नाद्यः भगवतोऽन्यत्र रूढ्यभावस्य स्थापयिष्य-माणत्वात्. नान्त्यः. मुख्यार्थबाधविरहेण निषादस्थपत्यधिकरण न्यायेन लक्षणायाः अन्याय्यत्वात्. औपनिषदमते शिवादि शब्दानां भगवत्परत्वं न लक्षणाया. किन्तु शुभत्वसामान्य रूढ्यादिनैवेति विशेषः. द्वितीये च नारं अयनं यस्येत्यादिकया उपबृहण दर्शितव्युत्पत्त्या वा कुँदृष्टिकल्पित व्युत्पत्त्यन्तरेण वा नान्त्यः. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपब्रह्मयेत्. विमेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यतीति. शास्त्र विरोधात् नाद्यः. तादृशव्युत्पत्त्या नारायणशब्दस्य शिवपरत्वे णत्वानुपपत्त्या साधुत्वासंभवात्. तादृश व्युत्पत्त्यधीन यदर्थबोधेच्छया उच्चरितस्य यस्य शब्दस्य साधुत्वविरहः. तादृशव्युत्पत्त्यधीन तदर्थ बोधौपयिक ईश्वरतातपर्यम् तत्र शब्देनेति हि नियमः सर्वसंप्रतिपन्नः.

तथाच नारं अयनं यस्येत्यादिव्युत्पत्त्यधीन शिवबोधेच्छया उच्चरितस्य नारायणशब्दस्य साधुत्व विरहात् तादृशव्युत्पत्त्यधीन शिव बोधौपयिकमीश्वरतात्पर्यम्' न नारायणशब्दे संभवतीति. कारण वाक्यघटक नारायणशब्दात् न शिवबोधसंभवः वैदिकवाक्यार्थबोधे ईश्वरतात्पर्यस्यैव प्रयोजकत्वात्, तथाच नारं अयनं यस्येत्यादि व्युत्पत्त्यधीन शिवबोधेच्छया उच्चरितस्य नारायणशब्दस्य साधुत्वा भाव सिद्धावेव समीहित सिद्धिधरिति पर्यवसानात्. तादृशशब्दस्य साधुत्वा भाव एव इह साधनीयः तन्त्रेयं विप्रतिपत्तिः. नारं अयनं यस्येत्यादि व्युत्पत्त्यधीन शिवबोधेच्छया उच्चरितो नारायणशब्दः साधुर्नवेति. तत्र विधिकोटिः शैवानां. निषेधकोटिः औपनिषदानां. अत्र उच्चरितां तस्य पक्षविशेषणस्य अनुपादाने सामानाधि करण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां भगवत्पर नारायणशब्दे अंशतस्सिद्ध साधनात् निषेधकोटेश्च अंशतो बाधः अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे घटादिबोधेच्छया उच्चरिते नारायणशब्दे अंशतो बाधः. निषेध कोटेश्च तत्रैव सिद्धसाधनम्. अतः तदुपादानम् लक्षणया कुदृष्टि कल्पित व्युत्पत्त्यन्तरेण वा शिवपरस्य नारायणशब्दस्य कथञ्चित् साधुत्वं संभवात्. सिद्धसाधनादिवारणायधीनान्तं बोधविशेषणम्. साधुत्वं च गाव्यादिव्यावृत्तः गवादिशब्दनिष्ठः साधूनेव प्रयुज्यते. नासाधूनिति नियमनिर्वाहकः एकशब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः. स्वर्गलोकेकामधुभवतीति श्रुतौपुण्यविशेषजनकतावच्छेदकतया. उपात्तौ व्याकरणैक समधिगम्यो धर्मविशेषः. स च जातिररवण्डोपाधिः. कार्यविशेषानुकूलशक्ति विशेषोवा यथामतमनुसन्धेयः. अत्र शैवाः उक्तनारायणशब्दः साधुः. व्याकरणाविहित कार्याधटितत्वे सति किञ्चिद्विद्युद्देश्यतावच्छेदक धर्मानाक्रान्तशब्दत्वात्. संप्रतिपन्नसाधुशब्दवत् अत्र सुबन्तस्यैव नारायण शब्दस्य पक्षतया सुबिधुद्देश्यतावच्छेदक प्रातिपदिकमादाय न स्वरूपा सिद्धिः.

केवलयोगार्थगरे युधिष्ठिर इत्यादौ व्यभिचार वारणाय सत्यन्तनिवेशः. तथासति षत्वस्य व्याकरणाविहितत्वात् नदोषः. केवलप्रातिपदिके व्यभिचारवारणाय विशेष्यं. नच केवलयोगिके दर्शितनारायणशब्दे णत्वस्य व्याकरणाविहिततया सत्यन्तविरहात् स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यं. अट्कुप्त्वाङित्यनेन तत्रापि णत्व विधानात् समासात् सूत्पत्त्या समुदायस्यापि पदत्वेन समानपद इति ससम्यन्त लभ्यस्य निमित्ताधिकरण पदवृत्तित्वस्याप्यक्षतेः नच नरसंबन्धधिकरणकत्वं शिवे बाधितमिति शङ्क्यम्. नरसंबन्धित्वेन रूपेण शिवाधिकरण भूतस्य शिवलोकादेः ग्रहणसंभवात्. नरसंबन्धित्वेन जलमेव उपादे यमिति निर्बन्धे माना भावात्. जलाधिकरणकत्वस्यापि शिवे संभवाच्चेति वदन्ति. ॥ १ ॥

औपनिषदास्तु उक्तनारायणशब्दे अट्कुप्त्वाङित्यनेन णत्वविधानासंभवात्. प्रकारान्तरेण णत्वा प्रमक्तेऽव स्वरूपासिद्धिः. तथाहि यदि समानपद इत्यनेन निमित्ताधिकरण पदवृत्तित्वरूपमेकपदस्थत्वमुच्यते तथा सानग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिः. पद इत्येकत्रचन विवक्षयैव एकपदस्थत्वलाभात्. अन्यत्र सूत्रे वचनस्य अविशक्षितत्वेपि अपदस्थोः निमित्तनिमित्तिनोः असंभवेन इह पदइत्यनेन तद्विवक्षाज्ञापनात् किञ्च रामनामादिषु णत्वप्रसङ्गः. तत्रापि समासात् सूत्पत्त्या निमित्ताधिकरणपदवृत्तित्वसत्त्वात्. अतः अत्र समानमेव यत्पदमिति

अवधारणाश्रयणात् सप्तम्यन्तेन निमित्तानधिकरण निमित्तिमत्पदाधटित वृत्तित्वमेव अभिधीयते. ततश्च. रामनामादिषु नामशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात्. निमित्तानधिकरण निमित्तिमन्नामपदधटिततया न दोषः. यथा समानमेवेत्यवधारणाश्रयणमात्रेण समानपदशब्दात् निमित्तानधिकरण निमित्तिमत्पदा धटितत्वलाभः. तथा उपपादितमस्मदीयपरमुखपेटिकायां. वस्तुतस्तु समान एव पदे न तु भिन्न इति रीत्या अभिन्नपदस्थत्वाभावः. निमित्तानधिकरण निमित्तिमत्पदावृत्तित्वरूपः सप्तम्यन्तलभ्य इति न समा नग्रहणवैयर्थ्यम् नवा रामनामादिषु णत्वापत्तिः नकारस्य निमित्तानधिकरण नामपदवृत्तित्वात्. सर्वथा प्रकृते अयनपदस्य निमित्तिमतः निमित्तानधिकरणतया अट्कुसवाडित्यनेन णत्वं दुरुपपादमेवेति. तथा च दर्शित नारायण शब्दः नसाधुः व्याकरणाविहित कार्य धटितत्वात् केवलयोगेन अन्यपर युधिष्ठिरादिवत् इत्यनुमानेनासादुत्वं सिद्धिः व्याप्य व्यापक भावस्य निर्विवादतया नाप्रयोजकत्व शंकावकाश इत्याचक्षते ॥ २ ॥

नच उत्तर पदत्वेचेति वार्तिकेन अयन शब्दस्य प्रत्यय लक्षण निषेधात्. उक्त सामान पद्योपपत्त्या णत्वोपपत्तिः. तथाहि तत्र उत्तर पद शब्दः समास चरमावयवपरः तस्य तत्र लुढत्वात्. सत्सप्तम्याच सामानाधिकरण्य रूपं वैशिष्ट्यम् बोध्यते. गुणकर्मान्यत्वेसति सत्वादित्यादौ तथा दर्शनात्. तच्च सामानाधिकरण्यम् इह आश्रयत्व उद्देश्यत्व उभयधटितमिति उत्तर पदत्वाश्रय वर्णोद्देश्यको योयमपदादि विधिः तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्यय लक्षणम् नेति वार्तिकार्थः उत्तरपदत्वस्य समुदाय पर्याप्त त्वेपि तत् धटकवर्णानाम् आश्रय तथा तदधिकरणत्वम् अक्षतम्' ततश्च प्रकृते अयन पद धटक नकारोद्देश्यक णत्व विधेस्तादृश तथा प्रत्यय लक्षण विरहेण णत्वोपपत्तिः राम नामादिषु णत्व विधेः पदादि विधि तथा प्रत्यय लक्षण सत्वात् नदोषः गन्धर्वगानादौ णत्वापत्तिस्तु क्षुब्नादिर्वागीकारेण वारणीयः तस्य आकृतिगणत्वादिति इत्थञ्च औपनिषदोक्त हेतोः स्वरूपासिद्धिः अस्मदुक्त हेतोश्च पक्षे सत्त्वम् इति वाच्यम् ॥ ३ ॥

उक्त वार्तिकेन णत्वविधौ प्रत्यय लक्षणा निषेधेन दर्शितरित्या णत्वोपपादना संभवात्. तथाहि. दर्शितरीत्य वार्तिकार्थ स्वीकारे परमवाक् परम लिङित्यादौ कुत्व ङत्वाद्यनुपपत्तिः तद्विधेरुत्तर पदत्वाश्रय वर्णोद्देश्यकत्वानपायेन तस्मिन् कर्तव्ये समस्त समुदायस्यापि प्रत्यय लक्षण निषेधापत्तेरत इत्थं वार्तिकार्थो वर्णनीय. उत्तरस्यपदत्वं उत्तरपदत्वं तस्मिन्सति योयमपदादिविधिरिति. तत्र उत्तर शब्द उत्तर पद परः सत्सप्तम्या प्रयुक्तत्वं बोध्यते. पयःपानेसति पिपासा शाम्यतीत्यादौ तथा दर्शनात्. तथाच उत्तर पद निष्ठपद त्व प्रयुक्ते अपदादि विधावेव प्रत्यय लक्षण निषेधात् नपरमवाक् परमलिङित्यादौ कुत्व ङत्वाद्यनुप पत्तिः समुदाय गत पदत्वम् आश्रित्यैव तत्र तत् प्रवृत्त्या तत्र प्रत्यय लक्षणानिषेधात् इत्थंच णत्व प्रवृत्तिस्थले उत्तर पदस्य पदत्वे सामान पद्य विघटनेन णत्वसौवासंभवप्रसंगेन तद्विधेरुत्तर पद निष्ठपदत्व प्रयुक्तत्वा संभवात् न तत्रोक्त वार्तिकप्रवृत्तिरिति ॥ ४ ॥

नच णत्वविधेरपि उत्तरपदनिष्ठ पदत्व प्रयुक्तत्वं संपद्यते. तथाहि अत्र उत्तरपदनिष्ठ पदत्व प्रयुक्तत्वं नतावत् तादृश पदत्व जन्यत्वादि रूपम् असंभवात्. अत एव नतत्व्यापकत्वं रूपम् नापि तत्त्व्याप्यत्वं रूपम्. बाग्वक्तीत्यादौ व्यभिचारात् किन्तु तत्घटित धर्मावच्छिन्न उद्देश्यताक विधि विषयत्वमेव तत्. तादृश एव बैयाकरणानाम् प्रयुक्तत्वं व्यवहारात्. अन्यस्य दुर्वचत्वाच्च, भवतिच कुत्वादि विध्युद्देश्यतावच्चेदक कोटौ पदत्वस्य. घटकतया तेषान्तत्प्रयुक्तत्वोपपत्तिः तथाच णत्व विध्युद्देश्यतावच्चेदक कोटौ निमित्तानधिकरण निमित्तिमन्निष्ठम् पदत्वम् घटकमित्यविवादम्. तच्च रामनामाद्यन्तर्गतोत्तर पदनिष्ठम् पदत्वमेवेति णत्वविधेरुक्तविधितत्प्रयुक्तत्वं संपत्त्या तन्न वार्तिक प्रवृत्तिः निर्बाधैवेतिवाच्यम् ॥ ५ ॥

तत् घटित धर्मा वच्छिन्नोद्देश्यताक विधि विषयत्वमात्रस्य तत् प्रयुक्तत्वं रूपताविरहेण णत्वविधौ वार्तिक प्रवृत्त्यसंभवात् तथाहि यद्यपि लोके कारणतावच्चेदक घटकद्वय व्याकरणे उद्देश्यता-वच्चेदक घटके प्रयोजकत्वं व्यवहारोस्ति. तथापि मणित्वादौ दाहादि कारणतावच्चेदक घटकत्वेपि अभाव प्रतियोगि कोटिनिविष्टतयैव तत् घटकतया यथा लोकेनप्रयोजकत्वं व्यवहारः तथा व्याकरणेपि पदत्वस्य णत्व विध्युद्देश्यतावच्चेदक घटकत्वेपि अभाव प्रतियोगिकोटिनिविष्टतयैव तत्-घटक तया नतत्वं प्रयोजकत्वं व्यवहारः तथाच प्रकृते तत् घटितधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावघटितोऽयः तत्घटितोऽयः तदवच्छिन्न उद्देश्यताक विधिविषयत्वमेव तत्प्रयुक्तत्वमिति णत्वविधेः पदत्व प्रयुक्तत्वं दुर्लभमेवेति किञ्च सत् सप्तम्या सामानाधिकरण्यसहितमेव प्रयुक्तत्वं बोध्यते. पयः पानेसति पिपासाशाम्यतीत्यादिषु तथानुभवात् तथाच उत्तरपदनिष्ठ पदत्व प्रयुक्तः तत् समानाधिकरणश्च योयमपदादिविधिः तल्लैव उक्त वार्तिकेन प्रत्यय लक्षण निषेध इति णत्व विधौ तदप्रवृत्तिरेवेति ॥ ६ ॥

नचोक्तरीत्या वार्तिकाथ वर्णनं नैव युज्यते तादृशापदादि विधेरेवाप्रसिद्धेः उत्तर पदनिष्ठ पदत्वमाश्रित्य कुत्वादेः क्वाप्यप्रवृत्तेः यत्तु तादृश पदत्व प्रयुक्तत्वं संभावनाविषयत्वमेव विवक्षितम्. संभावनाच. परमवाचा परमलिङित्यादौ यत् उत्तर पदस्य पदत्वं स्यात्तदातत्प्रयुक्तं कुत्वडत्वादिकं भवेदि त्येवं विधज्ञान विशेषरूपा. साच पाणिन्यादि मुनिसमवेतैव ग्राह्या तेननाति प्रसङ्गः तथाच तादृशस्य कुत्व डत्वादेः प्रसिद्धानदोष इति तत्र उक्तार्थस्य दर्शित वार्तिकेनालम्भात्. सत्सप्तम्याः प्रयुक्तत्वं संभावना विषयत्वं बोध कतायाः क्वाप्य दर्शनात्. अतः उत्तरस्य उत्तर पदस्य पदत्वे पदसंज्ञायां. यत् प्रत्यय लक्षणमित्यन्वयेनापदादिविधौ कर्तव्ये उत्तरपदस्य पदसंज्ञासंवादकं प्रत्यय लक्षणन्नेत्येवं वार्ति कार्थोवर्णनीयः बैयाकरण ग्रन्थेष्वपि इत्थमेव तत् वर्णनम् दृश्यते. तथाच णत्व विधौ वार्तिक प्रवृत्तिर्निर्बाधैवेति वाच्यं ॥ ७ ॥

अपदादि विधि शब्दस्य पदान्त विधि परतया णत्व विधौ वार्तिक प्रवृत्त्यसंभवात्. तथाहि. अपदादि विधावित्यत्र नञिभन्नमात्रमर्थः अपितु भिन्नसदृशं नञिच युक्तमन्य सदृशाधिकरणे तद्वाह्यं गतिरिति

न्यायात्, सादृश्यञ्च, स्वघटित पद घटक वर्णनिरूपित पूर्वकत्व तादृशवर्णनिरूपितोत्तरत्व उभयवत् मित्रोद्देश्यक विधित्वेन तथाच उक्त रूपेण पदादि विधि सदृशः पदान्त विधिरेव इह अपदादि विधि शब्दार्थः यत्तु, अकर्तरिच-कारके संज्ञायां इत्यत्र कारक ग्रहणेनोक्त परिभाषाया अनित्यत्व ज्ञापनात् नेह तत् प्रवृत्तिः अङ्गीक्रियत इति तन्न, इह तदप्रवृत्तौ गमकादर्शनात्, परिभाषाणां लक्षण संस्कारार्थमेव क्लृप्ततया गमकमन्तरेणा प्रवृत्त्यङ्गीकारायोगात् ॥ ८ ॥

नच परिभाषेन्दुशेखर व्याख्यातृभिः संज्ञाशास्त्रातिरिक्तत्वेसति लक्ष्य संस्कारक सूत्रशेषत्वं परिभाषात्वं इत्यङ्गीकृत्य अतिदेशस्यापि परिभाषात्व स्वीकरात् प्रत्यय लक्षण शास्त्रस्य परिभाषा रूपतया तदपवादैक वाक्यस्योक्त वार्तिकस्यापि परिभाषात्वमेव, ततश्च नञिव युक्तपरिभाषाया नतत्र प्रवृत्ति संभवः गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायेन परिभाषयोः परस्पर शेषशेषि भावा संभावात्, उभयोरपि लक्ष्य संस्कार सूत्र शेषत्वा विशेषात्, यथा आधान पवमानेष्टयोः न परस्पर शेष शेषि भाव संभवः तद्वत् तत्रहि अग्नीनादधीतेति वचनेनाधानस्येव तत् प्रकरणस्थेन यदाहवनीयेजुहोतीति वाक्येन होमेना हवनीयं भावयेदित्यर्थकेन पवमानेष्टेरपि अग्निर्गम्यत्वमेवेति स्पष्टम्, शाबरभाष्य इति वाच्यम् ॥ ९ ॥

प्रकृते दर्शितन्यायानवतारात् एकं प्रत्यंगत्वेनावगतयोः तत एव प्रयोजनाकांक्षा शान्तेर्विनि गमना विरहाच्च न परस्परगंगां भव इतिहि दर्शितन्याय शरीरं, ततश्च यत्र प्रधानांगताग्राहकमेव प्रमाणं प्रधानांगतया सहैवांगांगत्वं मपि ग्राहयति, नतत्रायन्यायः प्रवर्तते, अंगांगता ग्रहणात् प्राक् प्रधानांगत्वस्याप्यग्रहणेन नैराकांक्ष्य विरहात्, तादृश प्रमाणस्यैव विनिगमकत्वाच्च, अतएवाहवनीये जुहोतीत्यनारभ्याधीत वाक्येन प्रधाना प्रधान सकल होमांगतया आहवनीय विधानमित्युपपद्यते, अतएव च कर्तृ कालादेः प्रधाना प्रधान सकल कर्मांगत्वं इति सिद्धान्तित मेकादशे, तथाच प्रकृते नञिवयुक्त परिभाषायाः सामर्थ्य रूपात् लिङ्गात् लक्ष्य संस्कारक सूत्र शेष तथा सहैव परिभाषा शेषत्वस्यापि ग्रहणात् नतत्र गुणानाञ्चेति न्याय प्रवृत्तिः एवं प्रधाना प्रधान सर्व शेषत्व ग्राहक लिंगशालि परिभाषान्तराणां संज्ञा शास्त्राणाञ्च दर्शित न्याया विषयत्वमेव, अत एवांगसंज्ञा सूत्रे तस्मिन् इति परिभाषा प्रवृत्ति रूपपद्यते, एतदेव अभिप्रेत्य गुणः कृतात्स संस्कार इत्यादि उक्तं वैयाकरणैः ॥ १० ॥

नच अपदादि विधि शब्दस्य पदान्त विधि परत्वं यद्यभिप्रेयात् तर्हि पदान्त विधा वित्येवा भिदध्वात्, अत इत्थमेवाभिधानमथ पदमध्य विधि संग्रहेष्ट्याशयोन्नीत्युन्नीयते, ततश्चानेनैव गमकेन इह नञिव युक्त न्यायो नप्रवर्तत इति णत्व विधावपि वार्तिक प्रवृत्तिरव्याहृतैवेति वाच्यम् ॥ ११ ॥

यतः पदान्त विधा वित्युक्तौ लक्षण प्रति पदोक्त परिभाषया पदान्त शब्दोच्चारण पूर्वक पदान्त विधिरेव ग्रहणं स्यात्, ततश्च परपदण्डिनेत्यादौ नलोपा पत्तिः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति

विहितस्य तस्य पदान्त शब्दोच्चारण पूर्वकत्वं विरहेण तत्र प्रत्यय लक्षणानिषेधात्, अपदादि विधा वित्युक्तौ वस्तुगत्या यः पदान्तविधिः तस्यैव ग्रहणेन नलोपस्यापि तादृशत्वानपायेन तत्रापि प्रत्यय लक्षण निषेधात् नानुपपत्तिः तथाच अपदादिविधा वित्यभिधानस्य उक्ताशयोच्चायकत्वा संभवेन इह नञिव युक्त न्याया प्रवृत्ति गमकं दुर्लभमेवेति ॥ १२ ॥

नच पदान्त शब्दोच्चारण पूर्वकत्वं लाभेऽपि नदोषः, तथाहि पदान्त शब्दोच्चारण पूर्वकत्वं हि पद शब्द समभिव्याहृतत्वेन अन्तपदानुसंधानाधीन शाब्दबोध विधेयत्वं तात्पर्यविषयत्वं रूपमवश्यं निर्वाच्यम्, अन्यथा चोः कुरित्यादावपि सूत्रे पदान्त शब्दानुच्चारणेन कुत्वादेरप्य संग्रह प्रसंगात्, इत्थंच नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्य प्रातिपदिक संज्ञकं यत् पदं तदन्तस्य नस्य लोप इत्यर्थात्, पदशब्द समभिव्याहृतत्वेन अन्त पदानुसंधाना धीनत्वं शाब्दबोधे निर्वाधमिति, नपरम दण्डिनेत्यादौ नलोप प्रसंगः तत्र उक्त वार्तिक प्रवृत्त्या दण्डिन्नित्यस्य पदत्वं विरहात् इति वाच्यम् ॥ १३ ॥

पदान्त शब्दोच्चारण पूर्वकत्वस्य उक्त रूपत्वेऽपि नलोपस्य तथात्वासंभवेन वार्तिका प्रवृत्त्या दर्शित दाषा निस्तारात्, तथाहि, अत्र नेति, प्रातिपदिकेतिच, लुप्तषष्ठीकं इति निर्विवादम् ततश्च नेत्यस्य प्रातिपदिक विशेषणत्वं अंगीकृत्य नान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य लोप इत्यर्थांगीकारे, अलोपस्य परिभाषया समीहित सिध्या, अंत ग्रहणं पारायणादावदृष्टार्थमेव नतु तस्य शाब्दबोधौपयिकत्वे भगवतः पाणिनेः तात्पर्यमिति, तथाच न प्रागुक्ताशयोजनंयुज्यत इति अपदादि विधिशब्दस्य पदान्त विधि परत्वम् आवश्यकमेव ॥ १४ ॥

नच अन्तग्रहणस्य शाब्दबोधौपयिकत्वं तात्पर्यस्यापि संभवात्, तस्य केवलादृष्टार्थत्वं नयुज्यते, तथाहि एकः शब्दः सम्प्रज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गलोकेकामधुग्भवति इति श्रुत्या शास्त्राधीन प्रक्रिया ज्ञान पूर्वकं सुशब्द प्रयोगस्यैव धर्मोत्पत्ति हेतुत्वं बोध्यत इत्य विवादम्, यस्य सूत्रस्य सूत्रावयव-स्यवा प्रक्रियांशे प्रयोजन विशेषानुपलब्धिः, तस्याप्यभ्युदय शिरस्क प्रक्रिया ज्ञानसंपादकतया संभवत्येव चारितार्थम्, तादृश सूत्रेण ज्ञात्वं सु शब्द प्रयोगे धर्मोत्पत्तिरिति व्यवस्थांगीकारात् यथा सर्वेभ्यो दर्श पूर्णमासा वित्यनेन दर्श पूर्णमासयोः स्वर्गफलकत्वस्यापिसिध्या दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोऽजेनेति वाक्यवैयर्थ्ये प्राप्ते सार्वकाम्य वाक्यस्य स्वर्गातिरिक्त फल समर्पकत्वं स्वर्गकाम वाक्यस्यच स्वर्ग सनर्प-कत्वं, सार्वकाम्य वाक्यशब्देन कृत्स्न फलसमर्पण संभवेऽपि, इत्थंज्ञात्वानुष्ठान फलसिधिरिति अंगीकारात् न स्वर्गकाम वाक्य वैयर्थ्यमिति अभ्युदय शिरस्क प्राप्तिफलकत्वं तद्वाक्याम्नान बलात् अंगीक्रियते, यथाच-सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात् इत्यनारभ्याधीतस्य प्राकरणीक पाञ्चदश्यावरोधेन प्रकृतौ निवेशमलभमानस्य अतिदेश प्राप्त पाञ्चदश्यावाधाय मित्रविन्दादि प्रकरणस्थेन सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात् इति वाक्यान्तरेणावगत सामिधेनीसंबंधासु तास्वैव विकृतिषु निविष्टस्य प्राकरणीक वाक्यमादाय वैयर्थ्ये प्राप्ते प्राकरणीक वाक्यस्य

साप्तदश्ये कृतुसंबंधप्रापकत्वं अनारभ्याधीतस्य तु तत्र सामिधेनीसंबंधप्रापकत्वं प्राकरणिक वाक्येनैव. उभय प्राप्तिर्संभवेपि इत्थंज्ञात्वनुष्ठानएव फलसिद्धिरिति अंगीकारात् न अनारभ्याधीत वैयर्थ्यमित्युपपाद्यते तद्वत्. तथाच अन्तपदधटित सूत्रेणैव प्रक्रियाज्ञानस्य संपादनीयतया तस्य शाब्दबोधौपयिकत्वं तात्पर्यम-
स्त्येवेति प्रागुक्तरीत्या अपदादिविधि शब्दस्य पदान्त विधिपरत्वन्नसंभवत्येवेति वाच्यं ॥ १५ ॥

उक्तरीत्या अन्त पदस्य शाब्दबोधौपयिकत्वं संभवेपि पदशब्द समभिव्याहृतत्वेन तदनुसंधानस्य तथात्वं विरहेण तद्वेषतादवस्थ्यात्. तथाहि प्रातिपदिकेत्यस्य अन्तपदार्थेनैवान्वययुक्तः सान्निध्यात् प्रातिपदिकेत्यस्य पद विशेषणत्वं पदस्येत्यस्य अन्तपदार्थ विशेषणत्वं इत्यस्य अतिक्लिष्टत्वात्. अतः अनुवर्तमान पदशब्दार्थस्य प्रातिपदिक विशेषणत्वं अङ्गीकृत्य पदाभिन्न प्रातिपदिकान्तस्य तस्य लोप इत्येव बोधो वर्णनीयः. तथाच पदशब्द समभिव्याहृतत्वेनान्तपदानुसंधानस्य शाब्दबोधौपयिकत्वं विरहात्. प्रागुक्त क्रमेण अपदादि विधि शब्दस्य पदान्तविधिपरत्वं आवश्यकतया णत्व विधौ वार्तिका प्रवृत्तिरिति ॥ १६ ॥

नच पदाधिकारे अंगाधिकारे च सूत्रोपात्तस्य विशेषणत्वं पदांगयोर्विशेष्यत्वं इति नियमः. तेन स सजुषोरुः इत्यादिषु सजुष् शब्दान्तस्य पदस्य रुरित्यर्थात्. परमसजूरित्यादावपि रुत्व सिद्धिः. सजूरि त्यादैतु व्यपदेशिवत् भावेन तदन्तत्वं सत्वात् नदोषः. एतदभि प्रायेणैव पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्यचेति पठ्यते. इत्थंच नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्रापि प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वं पदस्य विशेष्यत्वञ्च आवश्यकम् इति क्लिष्टान्वयोपि सोढव्य एव. तथाच प्रातिपदिक सङ्गकम् यत् पदं तदन्तस्य नस्य लोपः इत्यर्थात्. शाब्दबोधस्य पद शब्द समभिव्याहृतत्वेन अन्तपदानुसंधानाधीनत्वं सत्वेन उक्तानुपपत्तिरिति विरहात् पदान्त विधावित्यभिधानं संभवेन प्रागुक्ताशयवर्णनोपपत्त्या अपदादि विधिशब्दस्य पदान्त विधि परत्वं नसंभव-
त्येवेति वाच्यं ॥ १७ ॥

यनः येन विधिरिति शास्त्र प्रवृत्त्यर्हस्यैव सूत्रोपात्तस्य विशेषणत्वं इति नियमः. ततश्च प्रकृते प्रातिपदिकेन तदन्तविधौ प्रयोजत विरहेण तत्र येन विधिरिति शास्त्राप्रवृत्त्या तस्य पूर्वोक्तरीत्या विशेष्यत्वं पदस्य विशेषणत्वमित्येव युक्तं अन्यथा क्लिष्टान्वय प्रसंगात् तथाच प्रागुक्त प्रक्रिया अपदादि विधि शब्दस्य पदान्त विधिपरत्वं आवश्यकमिति ॥ १८ ॥

नचैवं सति परमदण्डिनां इत्यत्र डमुट् प्रसंगः अत्र डमुटः पदान्तविधित्वं विरहेण प्रत्ययलक्षणं सत्वात् अपदादि विधिशब्दस्य पदादिविधिभिन्नं सर्वं संग्राहकत्वेतु नायदोषः डमुटोपि तथात्वसत्वेन प्रत्ययलक्षणं निषेधादिति वाच्यं ॥ १९ ॥

पद इति मण्डूकच्छ्रुतिमाश्रित्य अजादेः पदस्य डमुदिति भाष्ये व्याख्यातत्वेनादोषात्. नञिव युक्त परिभाषाबाधस्य अन्याय्यतया अपदादिविधि शब्दस्य पथान्तविधिपरत्वा वश्यकत्वात् ॥ २ ॥

नचा पदादि विधावित्यत्र अनित्याया नञिच युक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्यैव पदादि विधिभिन्नेषु सर्वत्र प्रत्यय लक्षण निषेधांगीकारेण निर्वाहे मण्डूक ण्डुत्याश्रयणं अयुक्तं. तत्प्रतिपादनं परवाक्यन्तु एकदेश्युक्तिरेव. तथाच अपदादि विधिशब्दस्य न पदान्त विधि परत्व संभवइति वाच्यम् ॥ २१ ॥

यतः अपदादि विधिशब्दस्य पदान्त विधिपरत्वाभावे माष कुंभवापेन चतुरंगयोगेनेत्यादौ पद व्यवायेपीति निषेधानुपपत्तिः कुंभशब्दस्य प्रत्यय लक्षणनिषेधेन पदत्वा संभवात् उत्तरपद संबंधिकार्येण अयन्निषेध इत्यंगीकृत्य उक्तानुपपत्तिं वारणेन भवन्नतेपि प्रागुक्तस्थले ङमुट् प्रसंग इति मण्डूकण्डुत्याश्रयणं आवश्यकमेव तथाच नञिच परिभाषा बाधस्यान्याय्यतया पदान्त विधि परत्वमेवापदादि विधि शब्दस्याश्रयणीयमिति. ॥ २२ ॥

नच पदान्त विधिपरत्वाश्रयणेपि पूर्वं दण्डिप्रिय इत्यत्र नलोपानुपपत्तिं परिहाराय मध्यमपदाति रिक्तस्यैव अनेन प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याश्रयणीयं. मध्यमत्वञ्च पूर्वं पदोत्तरत्वेसति. उत्तरपद पूर्वत्वं इत्थंच माषकुंभवापेनेत्यादौ दर्शितानुपपत्तिं विरहात्. अपदादि विधि शब्दस्य पदादिविधिभिन्न सर्वं संग्राहकत्वमेव युक्तं. पदान्त विधिपरत्वे प्रागुक्तरीत्या मण्डूक ण्डुत्याश्रयणं प्रसंगादिति वाच्यं ॥ २३ ॥

तद्वितार्थेति समासोत्तर पदादिरिक्तस्यैवानेन निषेध इत्याश्रयणीयतया माषकुंभवापेनेत्यादानु क्तानुपपत्तिं परिहाराय पदान्तविधिपरतया आवश्यकत्वात्. तथाहि. परमवाचि वासिदधिसेचि शय इत्यादौ शयवासवासिष्वित्यल्लुक्प्रसंगे कुत्वादि प्रसंगः. दर्शितमध्यमपदत्वं सत्वेन प्रत्यय लक्षणनिषेधात्. तद्वितार्थेति समासोत्तर पदादिरिक्तस्यैव निषेध इति स्वीकारेण नायं दोषः इहापि प्रत्यय लक्षण निषेधात् अतस्तथैवांगीकरणीय मिति ॥ २४ ॥

नचैवंसति पञ्चगवधन इत्यादावेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपापत्तिः गोशब्दस्य तद्वितार्थेति समासोत्तर पदरूपतया प्रत्ययलक्षणा निषेधात्. यदिच एङः पदान्तादित्यत्र पदे अन्तः पदान्त इत्येव समासांगीकरणीयः अन्यथा मधुशब्दादपत्यार्थप्रत्ययस्य तद्राजस्येव बहुत्वे लुकिजसिचेतिगुणे अन्तर्वर्ति विभक्त्यापदत्वात् मधव इत्यत्र पूर्वरूपापत्तेः तथाच न पञ्चगवधने दोष इति विभाव्यते तदा पञ्चवधन इत्यत्र कुत्व प्रसंगः ऋक्चब्दस्य तद्वितार्थेति समासोत्तर पद रूपस्य प्रत्यय लक्षणनिषेधात्. अत उत्तरपदाव्यवहित पूर्वमिन्नस्यैवानेन निषेध इत्याश्रयणीयं तथासति समासान्तेन व्यवधानात् नपञ्चवधनेदोषः परमवाचि वासीत्यादौ विभक्त्या व्यवधानान्नदाषः. इत्थंच माष कुंभवापेनेत्यादौ दर्शितानुपपत्त्यनवतारात् प्रागुक्तरीत्या मण्डूक ण्डुत्याश्रयणं गौरव संपादकं पदान्त विधि परत्वमनुचितमेवेति वाच्यं ॥ २५ ॥

पदान्त विधि परत्वानभ्युपगमे माषकुंभवापेनेत्यत्र णत्वनिषेधानुपपत्तिं प्रसंगात्. तथाहि माष कुंभ शब्दात् अज्ञाताद्यर्थक कप्रत्ययेन घटिते तत्र कुंभ शब्दस्य प्रत्यय लक्षणमन्तरा णत्व निषेधोदुरुपपादः

तथाच कप्रत्ययेन व्यञ्जानादुत्तरपदाव्यवहित पूर्वभिन्नतया तस्य प्रत्यय लक्षण निषेध प्रसंगवारणाय अपदादि विधि शब्दस्य पदान्त विधिपरत्वं आवश्यकमेवेति ॥ २६ ॥

नच पदव्यवायेपीत्यस्यातद्धित इति वार्तिकैकवाक्यतया णत्वश्रयातिरिक्त तद्धित भिन्न परकपदव्यवधाने णत्वनेति वाक्यार्थः. णत्वाश्रयातिरिक्तेति करणात् रम्यविणेत्यादौ णत्वाश्रय विभक्ति परकपदव्यवधाने धानेपि नदोषः इत्थंच माषकुंभवापेनेत्यत्र कुंभशब्दस्य तद्धित परकतया णत्वनिषेधा प्रवृत्त्या क्षुब्नादि पाठेनैव तस्यसर्वैरपि वारणीयतया नदोष इति वाच्यं ॥ २७ ॥

अतद्धित इत्यत्र तस्मिन्निति परिभाषोपस्थिताव्यवधानांश ग्रहणेनैव उपपत्त्या क्षुब्नादित्वस्य अकल्पनीयत्वात् कुंभपदस्यवापशब्दपरकत्वसंभवात्. निमित्तोत्तरं यत् पदं तदुत्तरंयत् तद्धित भिन्न-तदुत्तरस्य णत्वन्नस्यादितितु निष्कर्षः. इत्थञ्च. माषकुंभक वापेनेत्यत्र दर्शित निषेधोपपत्तये पदान्त विधिपरत्वं आवश्यकमेवेति ॥ २८ ॥

नचैवं सति परमगिरावित्यादौ वोरुपथाया इति दीर्घ प्रसङ्गः. तस्य पदान्तविधित्व विरहेण प्रत्यय लक्षण निषेधाप्रवृत्तेः अतः अपदादि विधि शब्दस्य पदादिविधिभिन्न सर्वसंग्राहकत्वं आवश्यकम्. माषकुंभकवापेनेत्यादौ दर्शितानुपपत्तिस्तु उत्तरपद संबंधिकार्येण अनेन प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याश्रित्य परिहरणीया. इत्थञ्च, णत्वविधावपि अनेन प्रत्यय लक्षण निषेध सिद्धिरिति वाच्यं ॥ २९ ॥

यतः उत्तरपद संबंधिकार्येण अनेन प्रत्यय लक्षण निषेध इत्यंगीकारेपि परमयुवयोगिनेत्यत्र णत्व निषेधानुपपत्तिः तस्य उत्तर पद संबंधित्वानुपायात् अत उत्तर पद निष्ठयत् पदत्वं तत्प्रयुक्तः तत्समानाधिकरणश्च योयमपदादिविधिः तत्रैव निषेधइत्याश्रयणीयं. ततश्च दर्शितस्थले णत्व निषेधस्य युव शब्द वृत्ति पदत्वं प्रयुक्तत्वेपि तत्समानाधिकरणत्व विरहान्नदोषः प्रागुक्त कुत्वादि साधारण्यानुपपत्तिस्तु तादृशप्रयुक्तत्व संभावना विषयत्व विवक्षया परिहरणीया. तावत्पर्यन्तस्य वार्तिकेनालाभेपि गत्यन्तरविरहा तथैव विवक्षणीयं. इत्थञ्च णत्व विधा वुक्त वार्तिक प्रवृत्तिः नोपपद्यत एवेति ॥ ३० ॥

नचैवंसति परमविदुषेत्यादौ षत्वानुपपत्तिः तस्य उत्तरपद निष्ठ पदत्व सामानाधिकरण्या संभवेन तत्र प्रत्यय लक्षणा निषेधात्. अतः अपदादिविधौ पदत्व सामानाधिकरण्यादि विशेषण निवेशो नोपपद्यते. परमयुवयोगिनेत्यादौ दर्शितानुपपत्तिस्तु कार्यभाज उत्तरपदस्य अनेन प्रत्यय लक्षण निषेध इत्याश्रित्य परिहरणीया. तथासति युव शब्दस्य कार्यभाक् विरहेण पदत्वाविधातात्, तथाच णत्वविधावपि वार्तिक प्रवृत्तिरव्याहतैवेति वाच्यं ॥ ३१ ॥

एवमपिपदेव्यवाय इति सप्तमी समास पक्षे अपदादि विधि पदस्य पदान्तत्व प्रयुक्त विधिपरतया आवश्यकतया णत्वविधौ वार्तिक प्रवृत्त्यसंभवात्, तथाहि. आर्द्रगोमयेण शुष्क गोमयेपीत्यत्र पदव्यवायेपिति

निषेधवारणाय अतद्धित इति वक्तव्यमित्युक्तं वार्तिककृता, भाष्य कृता तु तद्वचन प्रत्याचिख्यासया पदेव्यवाय इति सप्तमीसमासः समाश्रितः, तत्र व्यवधानं प्रत्यासत्या पद कृतमेव ग्राह्यं, तेन चतुर्बहुं गेत्यत्र पदपरक पदुच् प्रत्ययेन व्यवधानेपि नदोषः पदपरकंयत् पदं तेन व्यवधाने णत्वन्नेतितु निष्कर्षः, तथाच आर्द्रगोमयेणेत्यादौ तादृश व्यवधानाभावात् नानुपपत्तिः इत्थञ्च रम्ययुवयोगिनेत्यत्र कार्यभाजः योगिनित्युत्तर पदस्य प्रत्ययलक्षण निषेधे पदपरक पद व्यवधान विरहात् णत्वनिषेधानुपपत्ति प्रसंगः अतः तद्वारणाय पदान्तत्व प्रयुक्त विधिपरत्वमेव अपदादि विधि शब्दस्य समाश्रयणीयं, तथासति णत्वनिषेदस्य पदान्तत्वाप्रयुक्ततया प्रत्यय लक्षण निषेधा प्रवृत्तौ योगिनित्यस्य पदत्वसंभवात् नदोषः स्वधटित पदधटक वर्णनीरूपित पूर्वत्व तादृश वर्णनिरूपितोत्तरत्व उभयपद वृत्ति धर्म प्रयुक्त विधित्वेन सादृश्यादरणे अपदादि विधि शब्दस्य पदान्तत्व प्रयुक्त विधिपरत्वमपि संभवतीति ॥ ३२ ॥

नच पद व्यवायेपि इत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपर इत्यवश्यं आश्रयणीयं अन्यथा माधकुंभवापि-नेत्यत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिःसह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वापिन्नित्यस्य सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन पदत्वासंभवात् णत्वनिषेधानुपपत्तेः, तथाच प्रागुक्तस्थलेपि उक्तरीत्यैव णत्व निषेधोपपत्त्या पदान्तत्व प्रयुक्तविधि परत्वाश्रयणं अनावश्यकमेवेति णत्व विधौ वार्तिक प्रवृत्तिः अव्याहतैवेति वाच्यं ॥ ३३ ॥

गतिकारकेतिपरि भाषाया अनित्यतया वापिन्नित्यस्य सुबुत्पत्यनन्तर मेव समासाङ्गीकारेण सामञ्ज-स्ये पदशब्दस्य पदत्वयोग्य लक्षणिकतायां मानाभावेन अपदादिविधि शब्दस्य परिभाषानुरोधुक्तार्थपरताया आवश्यकतया णत्व विधौ वार्तिक प्रवृत्त्यसंभवात्, गतिकारकेति परिभाषाया अनित्यत्वञ्च उपपदमतिङिति सूत्रे कैयटेस्पष्टं, तलहि कर्तृकरणे कृताबहुलमिति बहुरग्रहणात् गतिकारकेति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते, तेन धनक्रीतादि सिद्धिरित्युक्तं ॥ ३४ ॥

नच तथापि नाराणां अयनमिति तत्पुरुष समासे णत्वं उपपद्यतएव, उक्तपरिभाषया तत्र सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन सामानपद्याक्षतेरिति वाच्यं ॥ ३५ ॥

गंधर्वगानादौ णत्व वारणाय निमित्तानधिकरण निमित्तितम् पदत्व योग्याधटितत्वस्यैव सामानपद्य रूपताया आश्रयणीयतया तदसंभवात्, गंधर्व गानादेः एतावतैव वारणे तेषां क्षुब्नादिस्वांगी कारस्य अत्यन्तहेयत्वात्, ॥ ३६ ॥

नच गंधर्वगानादिषु सुबुत्पत्यनन्तरमेव समास इत्यङ्गीक्रियते दर्शितपरिभाषाया अनित्यत्वात् धनक्रीतादाविवात्तापि लक्ष्यानुरोधेनाप्रवृत्तेः तथाच एतावदैव तत्र णत्व वारणे सामानपद्य शरीरे पदत्व योग्यत्व निवेशनं अनुचितमेव, नारायण शब्दे तु तादृश परिभाषाया अप्रवृत्तौ मानाभावेन तत्पुरुषसमासे णत्वं सूपादमेवेति वाच्यं ॥ ३७ ॥

नरसंबंध्यधिकरणेषु वस्त्वन्तरेष्वपि नारायण शब्दस्य णत्वघटितस्य साधुता प्रसङ्ग परिहाराय तत्पुरुष नारायण शब्देऽपि सुबुत्पत्यनन्तरमेव समासस्याश्रयणायत्वात्, किञ्च निमित्तानधिकरण निमित्ति मत्पदाधटितत्वस्य सामानपद्यरूपत्वे बाहनमाहितादिति सूत्रवैयर्थ्यम्. इक्षुवाहणादिषु सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासात् सामानपद्योपपत्त्या णत्वोपपत्तेः एवं अग्रग्रामाभ्यामिति वार्तिकस्यापि वैयर्थ्यम् अग्रण्यादेरुक्तरी त्यैवसिद्धेः अतो निमित्तानधिकरण निमित्तिमत्पदत्व योग्याधटितत्वमेव सामानपद्यमितिस्वीकरणीयं, तथाच तत् पुरुषसमासेऽपि णत्वं दुर्घटमेवेति ॥ ३८ ॥

नच तत्पुरुषे णत्वमुपपद्यतएव सुबुत्पत्तेः प्राक्समासेन पदत्वघटित सामानपद्योपपत्तेः, यस्तु नरसंबंध्यधिकरणेषु वस्त्वन्तरेष्वपि नारायण शब्दस्य णत्वघटितस्य साधुता प्रसङ्ग इति, तत्र, लक्ष्यानुरोधेन वस्त्वन्तर परत्वे सुबुत्पत्यनन्तरमेव समासाङ्गीकारेण सामानपद्यासंभवात् यदपि बाहनमाहितादिति सूत्रस्य अग्रग्रामाभ्यां इति वार्तिकस्यच वैयर्थ्यमिति, तदपि न निगमार्थतया चारितार्थ्य संभवात्, तथाहि, बाहनमाहितादिति सूत्रस्य बाहन नकारस्य यदि णत्वं तर्हि आहितात्परस्यैवेत्येवंविध नियमपरतया उद्धवाहनादि व्यावृत्तिफलकत्वं, अन्यथाहि, उद्धस्य बाहनमिति कर्तरिषष्ट्यन्तेन समासे सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासावश्यं भावेन पदत्व घटित सामानपद्याक्षतेः अट्कुप्वाङित्यनेन णत्वप्रसङ्गः एवं अग्रग्रामाभ्यां इति वार्तिकस्यापि नियम परत्वं बोध्यमिति अतो नकश्चित्दोष इति वाच्यं ॥ ३९ ॥

गतिकारकेति परिभाषयानित्यत्वसैव आवश्यकत्वेन वस्त्वन्तरे नारायण शब्दस्य णत्वापत्तेः दुर्वारत्वात्, तथाहि, उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वे बाहनमाहितादिति सूत्र वैयर्थ्य प्रसंगः, नहि तस्य इक्षुवाहणादौ विध्यर्थत्व संभवः, सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेन पदत्वघटित सामानपद्योपपत्त्या अट्कुप्वाङित्यनेनैव णत्वसिद्धेः, नाप्युद्ध बाहनादि व्यावृत्तिफलक दर्शितनियमपरत्व संभवः, तत्र लक्ष्यानुरोधेन सुबुत्पत्यनन्तरमेव समासाङ्गी कारेण णत्वाप्रसक्तेः, एवमुक्त परिभाषाया अनित्यत्वे दधिसेचावित्यादौ उपपदसमासे सात्पदाद्योरिति निषेधोपपत्तये भाष्ये पदादादिरिति पञ्चमि समासाश्रयणमपि अनुपपन्नस्यात् तत्र सुबुत्पत्यनन्तरं समासेनैव इष्टसिद्धेः, अत उक्तपरिभाषा नित्यैव धनक्रीतादिस्त्वजादित्वाङ्गीकारेण साधनीयः यद्यपि वार्तिक कृन्मते उक्त परिभाषायाः अनित्यत्वमेव, अन्यथा, उत्तरपदत्वेचेति वार्तिके अपदादि विधावित्यभिधान वैयर्थ्य प्रसङ्गात्, दधिसेचावित्यादौ सात्पदाद्योरिति पञ्चमी समास आवश्यकतयैव षत्वनिषेधोपपत्तेः तथापि नदोषः, समानपद इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वं अङ्गीकृत्य पूर्वपदादित्यस्य नियम परतायाः तैरङ्गी कारात्, नियमश्च निमित्तानधिकरण पदत्वयोग्य प्रवृत्तेर्नस्य यदि णत्वं तर्हि संज्ञायामेवेत्येवंविध इति न केवलयोगिक नारायण शब्दस्य णत्व संभव इति स्पष्टं अस्मदीय परमुखचपेटिकायां, भाष्यकृतान्तु प्रागुक्तरीत्या उक्त परिभाषायानित्यत्वमेव सम्मतमिति तदभिप्रेतं, प्रागुक्त सामान पद्यं यदि पदत्व घटितं तदा वस्त्वन्तरपर नारायण शब्दस्य णत्व प्रसंगोदुर्वारः बाहनमाहितादिति सुत्रस्य प्रागुक्त नियमपरत्व गौरवं, गंधर्वगानादीनां क्षुब्नादित्व कल्पना गौरवंश्च प्रसज्यत इति पदत्व योग्यता घटित मेव तदादरणी यमिति न तत् पुरुष नारायण शब्दस्यापि शिवपरत्वे णत्वोपपत्तिरिति, ॥ ४० ॥

नच पदत्वयोग्यत्वं दुर्वचं यस्तु विभक्तीतरानपेक्षया लोके अर्थबोधकत्वेन यत् दृष्टं तत्त्वं पदत्व योग्यत्वमिति. तन्न मातृ भोगीणादौ णत्वानुपपत्तेः भोगीनेत्यस्य दर्शित पदत्व योग्यत्वानपायात्, नहि भोगीन इत्यस्यासाधुत्वं इत्येतावता शाब्दबोधजनकत्वमपैति उक्तं हि भाष्ये समानायां अर्थावगतौ शब्दैश्चा पशब्दैश्च शास्त्रेण धर्म नियमइति, हरिणप्युक्तं वाचकत्वाविशेषेपि नियमः पुण्यपापयोरिति. अतः अगत्या पदत्व घटितमेव सामानपद्यमित्याश्रयणीयं. वस्त्वन्तरपर नारायण शब्दस्यापि क्षुब्नादित्वमंगी- कृत्य णत्वं वारणीयं. प्रागुक्त गौरवञ्च सोढव्यं, इत्थञ्च तत्पुरुष नारायण शब्दस्य शिवपरत्वेपि णत्वं निर्बाधमेवेति वाच्यं ॥ ४१ ॥

पदत्वयाम्यतायास्सुवचत्वेन तत् घटित सामानपद्यसैव उक्तरीत्या समाश्रयणीयतया दर्शितस्थले णत्वासंभवात्. तथाहि विभक्तीतरानधीन साध्वधीन शाब्दबोध जनकत्वं पदत्वयोग्यत्वं भवति चेदं गंधर्व- गानमित्यादौ गानेत्यंशे गानमित्यादौ तस्य ताद्रशाबोध जनकत्व दर्शनात् भोगीनेत्यंशे नैतत्संभवति भोगीन- इत्यस्य असाधुतया तदधीन बोधस्य साध्वधीनत्व विरहादिति ॥ ४२ ॥

नचैवंसति इन्द्रनिभादौ णत्वा पत्तिः निभादेरुत्तर पदत्वएव साधुतया निभइत्येतज्जन्म- बोधस्य साध्वधीनत्व विरहेण निभेत्यंशस्य पदत्वयोग्यत्वासंभवात् अतः पदत्व घटितमेव सामानपद्यमिति आश्रयणीयं तथासति निभादेः प्रत्यय लक्षणेन पदत्व संभवात् नदोष इति वाच्यं ॥ ४३ ॥

निमित्तानधिकरण निमित्तिमदुत्तरपदाघटितं यन्निमित्ताधिकरण पदं तत्त्वस्यैव सामान पद्यरूपं तया विवक्षितत्वेनानुपपत्ति विरहात् निभादेरपि समासचरमावयवत्व रूपोत्तरपदत्वानपायात् इत्थञ्च तत् पुरुष नारायण शब्दे सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेपि न णत्वसंभवः, दर्शित सामान पद्य विरहात् इति ॥ ४४ ॥

नचैवंसति होतृपोतृ नेष्टोद्गातार इत्यत्र णत्व प्रसंगः नेष्ट शब्दस्य उक्तोत्तर पदत्व विरहात्, अतः पदत्वघटित सामानपद्यस्यैव समाश्रयणीयतया प्रागुक्तरीत्या तत्पुरुष नारायणशब्दे णत्वोपपत्तिरिति वाच्यं ॥ ४५ ॥

सुसिद्धं विध्युद्देश्यतावच्चेदक धर्मवत्त्व रूपस्यैव पदत्वयोग्यत्वस्य सुवचत्वेन प्रागुक्तरीत्या पदत्व घटित सामानपद्याश्रयणासंभात् तादृश उद्देश्यतावच्चेदक धर्मश्च प्रातिपदिकत्वं धातुत्वञ्चेति न सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेपि णत्वसंभव इति ॥ ४६ ॥

नच चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जाति शब्दागुण शब्दाः क्रियाशब्दाः संज्ञाशब्दाः संज्ञोपसर्जनी भुतास्तु न सर्वादयइत्यादावाधुनिक संज्ञाया एव ग्रहण दर्शनेनात्रापि तथात्वमेव स्वीकरणीयं इत्थञ्च नारायणादि शब्देषु णत्वोपपत्तये योगविभागएव सर्वैराश्रयणीय इति केवलयोगिकस्यापि तस्य णत्वोपपत्तिरिति वाच्यं ॥ ४७ ॥

अकर्तृस्विक्करके संज्ञायामित्यादाविवात्र संज्ञा शब्दस्य रूढमात्र परत्वे नैवोपपत्तौ योगविभागा
ध्वन्यास्यानुचितस्यात्, भाष्यानुक्त योगविभागस्य साधुता नियामकत्वेतिप्रसंगात्, पूर्वपदादिति सूत्र
भाष्यादि विरोधाच्च ॥ ४८ ॥

नच तथापि पूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेनैव शिवपर नारायण शब्दस्यापि णत्वमुपपद्यते, कूर्म
पुराणादिषु शिवेपि नारायण शब्द प्रयोगसत्त्वेन तस्य तत्रासंज्ञात्व सत्त्वादिति वाच्यं ॥ ४९ ॥

गौणत्वेनापि संभवदुपपत्तिक काचित्कप्रयोग मात्रस्य शक्ति ग्राहकत्वे गंगेदि पदस्य तीरदिवापि
शक्तिप्रसंगेन लक्षणोच्छेदापत्तेः, तेष्वदर्शमाधिकरणे उभयत्र प्रयोगादेस्तुल्यत्व एवं विनिगमना विरहात्
अनेक शक्तिकल्पनं, मात्रयापि वैषम्ये तत्रविनिगमकसंभवेन एकत्र शक्तिरन्वये लक्षणेत्येवयुक्तं, अनेकार्थत्व
स्यान्याय्यत्वा दितिहि सिद्धान्तितं, अतः प्रसिद्धि प्राप्तिर्योभिधानकोशादिना नारायणे शब्दस्य भगवति
शक्तिः शिवेतुकाचित्क प्रयोग विषये लक्षणैवेति ॥ ५० ॥

नच कूर्म पुराणादिगत नारायण शब्दस्य उत्करीत्या शिवे लाक्षणिकत्वे तस्यासाधुत्वापत्तिः
संज्ञात्व विरहेण पूर्वपदादित्यनेन णत्वा संभवात्, प्रकारान्तरस्यच प्रागेव निरस्तत्वात्, यदिच संज्ञात्वं नाम
रूढि शक्ति निरूपकत्वमेव, इत्थंच लक्षणया शिवपरस्यापि नारायण शब्दस्य भगवन्निरूपकशक्तिनिरूपकत्वेन
संज्ञात्वमनभवात्, पूर्वपदादित्यनेनैव णत्वोपपत्तिरित्युच्यते तदा केवलयोगेन शिवपरत्वेपि उत्करीत्या
णत्व संभवात्, सिद्धकस्मीहितं अथरूढ्यर्थबोध परत्वमेव संज्ञात्वं नतुरूढि शक्ति निरूपकत्वं तद्योसति ह्रुणस
युधिष्ठिरादीनां केवलयोगेनान्यत्रापि साधुता प्रसंगात्, इत्थंच पूर्वपदादित्यस्य केवल योगेन अन्यपर नारायण
शब्देपि अप्रवृत्तिरेवेतिचेतएवंसति लाक्षणिकेप्यप्रवृत्त्या श्चैव रूढ्यभ्युपगममन्तरेण कूर्मपुराणादिगत नारायण
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्त्या तत्र रूढ्यभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यं ॥ ५१ ॥

नारायण शब्दस्य भगवत् सहशे लक्षणायां णत्वोपपत्त्या साधुत्वोपपत्तैः तत्रहि सादृश्यं प्रति
योगितया भगवतोपि शाब्दबोधेमानात् रूढ्यर्थबोधपरस्वरूपसंज्ञात्वमक्षतमेव, अतएवहि युधिष्ठिरादि
शब्दाः सादृश्यमात्रावलंबिनश्शिष्टैः प्रयुज्यन्ते तस्मात् कूर्मपुराणादिगतनारायण शब्दो भगवत्सदृश
लाक्षणिक एव कारणवाक्यगत नारायणशब्दस्य लक्षणया शिवपरत्वन्तु मुख्यार्थ माध विरहात् अनुप-
पन्नमिति प्रागेवोक्तं ॥ ५२ ॥

नचैवमपि शिवसहस्रनामसु नारायण शब्दस्यापि पाठात् तत्ररूढ्यभ्युपगम आवश्यकः लाक्षणि-
कत्वे रूढिनिरूपकत्वरूप नामत्वानुपपत्तेः इति वाच्यं ॥ ५३ ॥

सर्वत्र सहस्रनामसु नामशब्दस्य प्रातिपदिकमात्रपरतया लाक्षणिकस्यापि तत्त्वानपायात्
नामशब्दस्यहि प्रातिपदिकपरत्वं वैयाकरण प्रसिद्धं अत एव यामिनामानिगौणानि विख्यातानीत्यत्र विख्यात
पदेनैव रूढिसिद्धिरनुग्रहीता भगवद्गुणदर्पणे नतुनामशब्देन ॥ ५४ ॥

नच कूर्म पुराणे शिवनाम निर्वचन प्रकरणे नाराणामयनं यस्मात् तेन नारायणस्मृत इति निर्वचन दर्शनात् तत्पुरुषसमास रूपस्यापि नारायण शब्दस्य शिवे साधुत्वमावश्यकं इत्थंच णत्वोपपादक संज्ञात्वोपपत्तये रूढग्रन्थुपगम आवश्यक एवेति वाच्यं ॥ ५५ ॥

लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शन परतयापि उपपन्नस्य दर्शित निर्वचनस्य शक्ति ग्राहकत्वासंभवात्. कथमस्य लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शन परत्वमिति चेत् इत्थं कूर्म पुराण शिवसहस्रनामादिषु प्रयुक्तस्य नारायण शब्दस्य भगवत् सदृशत्वावच्छिन्ने लक्षणेत्युक्तं तत्र सादृश्य घटक धर्मः कोसावित्याकांक्षायां नरसंबन्धधिकरणत्वमिति बोधयितुं दर्शितनिर्वचनप्रवृत्तमिति. तथाच तावतैव उपपन्नस्य निर्वचनस्य न शिवे नारायण शब्दस्य शक्ति ग्राहकत्वं संभवति. अनन्यथा सिद्धनिर्वचनस्यैव शक्ति ग्राहकत्वात्. अत एव चित्राज्याधि करणे आपोवा ऋत्विग्यमार्चनिति पृष्ठशब्द निर्वचनस्य लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शन परत्वमेवेतियुक्तं. तत्रहि स्तोत्र विशेष नामत्वेन प्रसिद्धस्य पृष्ठ शब्दस्य क्वचित् पृष्टैरुपतिष्ठत इत्यादौ बृहद्रथन्तर वैरूपवैराज शाकवरैवतसामसु स्तोत्रसाधनेषु लक्षणया प्रयोग इति स्थिते तत्र लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्पर्यविषय धर्माकांक्षायां तत्प्रदर्शन परतयोपपन्नस्य रथन्तरादिषु अव्यायुसुरत जनित वामदेव्य जन्यत्व रूप पृष्ठशब्द प्रवृत्ति निमित्त प्रदर्शनपरस्य आपोवा ऋत्विग्यमार्चनित्यादि निर्वचनस्य न शक्तिग्राहकत्वमिति उपपादितं ॥ ५६ ॥

नच नाराणां अयनं यस्मात् तेन नारायणस्मृत इत्यस्य कथं लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शनपरत्वं ईदृश स्थलेहि तृतीयापञ्चम्योः स्वप्रकृत्यर्थं घटक धर्मावच्छिन्न विशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वमर्थः. नारायण इत्यादेः तत्पद जन्य बोधविषयार्थः. तथाच नारनिरूपिताधिकरणत्वघटक धर्मावच्छिन्न विशेष्यक शक्ति ज्ञानाधीन नारायण शब्द जन्य बोधविषयत्वसैव शिवेलाभात्. तस्ययोगार्थतावच्छेदक प्रदर्शनपरत्वमेवावश्यकं. ततश्च केवलयौगिकत्वे व्याकरणाविहित णत्व घटिततया साधुत्वासंभवेन रूढग्रन्थुपगम आवश्यकः. उक्तनिर्वचन बलेन वा केवलयौगिकत्वेपि साधुत्वमास्तां. अतएव तत्पुरुष समासत्वेपि पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा लिङ्गस्येत्युक्तेश्च यद्यपि एवंसति व्याकरणाविहित कार्याघटितत्व विरहात् हेतोः स्वरूपासिद्धिः. तथापि उक्त निर्वचनान्यधानुपपत्तिकल्पित णत्वविधायक वचनस्यापि व्याकरण शब्देन विवक्षिततया नदोषः. तथाच केवलयौगिकस्यापि नारायण शब्दस्य साधुत्वं अव्याहतमिति वाच्यं ॥ ५७ ॥

यतर्ईदृशस्थले तृतीयापञ्चमीभ्यां अवच्छिन्न त्वमेव बोध्यते. तच्च नारायणादि शब्दार्थतावच्छेदकं नारायणादि शब्दजन्यबोधविषयत्वेऽन्वेति. तथाच उक्त निर्वचनेन नारायण शब्दस्य नारनिरूपिताधि कारणत्वावच्छिन्न विषयताशालिबोधजनकत्वमात्रमेव सिद्धति तादृश बोधजनकताच रूढया योगेन लक्षणयावेति प्रमाणान्तरावसेयमेव. तथाच प्रागुक्तरीत्या लक्षणाधीन शाब्दबोध विषयतावच्छेदकरूप लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शनपरत्वमेव उक्तनिर्वचनस्याकामेनापि स्वीकार्यमिति नयौगिकत्व ग्राहकत्वं नवा तदन्यधानुपपत्त्या रूढ्यादि कल्पनमिति. यस्तु ईदृशस्थले स्वप्रकृत्यर्थं घटक धर्मावच्छिन्न विशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वमेव तृतीयाधर्थइति. तत्र. तथासति मंचस्थत्वात् मंच इत्युक्तः तास्थ्यात् ताचब्धं तास्थ्येन ताचब्धमित्याद्यनुपपत्ति प्रसंगात्

यदिच मंचस्थत्व घटकमंचत्वावच्छिन्नविशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वं लक्षणाग्रह जन्य बोधेष्ट्यक्षतं. लक्षणा-
ग्रहस्य शक्तिज्ञानजन्य मंचोपस्थित्यधीनत्वात्, तथाच नोक्तस्थलेनोपपत्तिरित्युच्यते तदा नारायण शब्दस्य
नारनिरूपिताधिकरणताश्रय भगवत्सदृश लाक्षणिकत्वेपि तज्जन्यबोधस्य नारनिरूपिताधिकरणत्व घटक
नारत्वाद्यवच्छिन्न विशेष्यक शक्तिज्ञानजन्य तदुपस्थित्यधीन लक्षणाग्रहजन्यतया तादृश शक्ति ज्ञानाधीनत्वा
क्षतेः नोक्त निर्वचनोपपत्त्या तस्य प्रागुक्तरीत्या लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शनपरत्वमेवयुक्तं, किंच ईदृशस्थले
तृतीयापंचम्योः स्वप्रकृत्यर्थ घटक धर्मावच्छिन्न विशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वार्थकत्वे नाराणामयनं यस्मात्
तेननारस्मृतः तेन अयनं स्मृतमित्यादयोपि व्यवहारास्समंजसास्तुः नारनिरूपिताधिकरणत्व घटक नारत्वावच्छिन्न
विशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वस्य तादृशाधिकरणत्वावच्छिन्न विशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वस्यच तत्तत्पद जन्यबोधे
अक्षतेः यदिच तत्तदुपस्थायावन्तो धर्माः तत्तदवच्छिन्नविशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वमेव तत्र तृतीयापंचमीभ्यां
बोध्यत इति न उक्त दोषावकाश इत्युच्यते तदाशेषः परार्थत्वादित्यादेरनुपपत्तिः शेषपदरुद्धज्ञानाधीनस्य
परोद्देश्यक कृतिकारकत्वेन विहितत्वरूपपरार्थत्वावच्छिन्न बोधस्य तादृशपरार्थत्व घटक तत्तद्धर्मावच्छिन्न
विशेष्यक शक्तिज्ञानाधीनत्वात्, किंबहुना, एवंसति नाराणामयनं इत्यादि निर्वचनसैव असांगत्यं तत्पुरुषे
पूर्वपदस्यविभक्ति अर्थविशिष्टे तादृश विभक्त्यर्थ एववा लक्षणायाः निषादस्तपत्यधिकरणे सिद्धान्तित तथा
योगाधीन नारायणशब्द जन्यबोधस्यापि नारसंबन्धधिकरणत्व घटत संबंधांशे शक्तिज्ञानाधीनत्वात् तस्मात्
ईदृशस्थले अवच्छिन्नत्वमेव तृतीया पंचमीभ्यां बोध्यतइति सर्वैरपि समाश्रयणीयमिति उक्त निर्वचनस्य
लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शनपरत्वमेवेति ॥ ५८ ॥

नच दर्शित निर्वचनात् प्राक् अजातत्वादजस्मृत इत्यादि दृश्यते, उत्तरलक्षभगवान् सर्ववि
ज्ञानादिति तयोरुभयोश्च योगार्थपरत्वं निर्विवादं ततश्च तत्प्रायपाठात् अस्यापि तथात्वमेवावश्यकं उक्तं हि
उपांशुयाजाधिकरणे प्रायोवचनात् इति सूत्रे “शिरोवाएतद्यज्ञस्ययदाग्नेयः हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय”
इति प्रधान प्राय पाठेन उपांशुयाजस्य प्राधान्यावगत्या “विष्णु रुपांशुयष्ट्योजामित्वाय” “प्रजापति रुपांशुयष्ट्यो
जामित्वाय” “अग्नीषोमावुपांशुयष्ट्यवजामित्वायेति” वाक्यानां याग विधिपरत्वे तद्वाध प्रसंगात् नतेषां
तत्परत्वं किन्तुपांशुयाजन्तरायजनीति वाक्यस्यैव तथात्वमिति अथ कथं विष्ण्वादि वाक्यानां यागविधिपरत्वे
प्राधान्यावगति बाध इतिचेत् इत्थं विष्ण्वादि वाक्यविहितयाग त्रयमध्ये अग्नीषोमदेवत्यस्यैव तावब्रूतामग्नीषो
मावाज्यस्यैव नावुपांशुपौर्णमास्यां यजन्तिवाक्येन कालसंबंधात् विद्वद्वाक्याधिकार वाक्याभ्यामपि तस्यैवग्रहणेन
तस्यैव प्राधान्यसिद्धिः इतरयोस्तु फलवदफल न्यायेनाङ्गत्वमेव स्यादिति प्रायपाठावगत मुपांशु याजमात्र
प्राधान्यं बाध्येतैवेति, तस्मात् यौगिक प्रायपाठेन यौगिकत्वमेव आश्रयणीयमितिवाच्यं ॥ ५९ ॥

अपेक्षित विधि प्राबल्येन उक्तनिर्वचनस्य लक्ष्यतावच्छेदक प्रदर्शनपरताया एवावश्यकत्वात् तथाहि
प्रागुक्तरीत्या काचित्कस्य शिव विषय नारायण शब्दस्य लाक्षणिकत्वेन्यायबलान्निर्णीते, तत्र लक्ष्यता
वच्छेदकापेक्षायां तत्प्रतिपादनपरत्वमेव उक्तनिर्वचन स्यावश्यमाश्रयणीयं नत्वनपेक्षितयोगिकत्व प्रदर्शन परत्वं
अपेक्षित विधिः ज्यायाननपेक्षित चोदनादिति न्यायात्, अतएवहि, “वार्त्तन्नीपूर्णमासेनूच्येते” “वृधन्वती

अमावास्यामित्यस्य लिङ्गक्रमाभ्यां आज्य भूगांगत्वेन अवगतानां बार्हध्न वृधन्वमन्त्राणां अपेक्षित व्यवस्था बोधकत्वमेव नानपेक्षित विद्वद्वाक्य विहित कर्मगाताबोधकत्वमिति प्रतिपादितं द्वितीये. एवंविधाभ्यर्हित विधिपरत्व संभवे हे प्रायपाठोप्यनादृशणीयएव. अतएवहि समिधादि प्रयाजानां आरादुपकारकत्वेपि तत्प्रायपठितस्य स्वाहाकार प्रयाजस्य यक्ष्यमाण देवता संस्कारकतया संज्ञिपातित्वमेवेति स्थापितं दशमे. तस्मान्नोक्त निर्वचनस्य यौगिकत्व प्रदर्शनद्वारा रूढि ग्राहकत्वं यौगिकत्वेपि सादुताग्राहकत्वंना. किंतु लाक्षणिकताग्राहकत्वमेव पृष्ठशब्दनिर्वचनवदिति सिद्धं. किंहुना. नहि नारायणादीनां नाम्नामन्त्रस्य संभवः ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः प्रदादन्यत्र भगवान् राजेर्के स्वर्गपुरमित्यादि वामनपुराणादि वचनैः नारायण शब्दस्य शिवेरूढ्य भाव बोधनात् प्रागुक्तनिर्वचनस्य लाक्षणिकत्वमेवाक्रामेनापि स्वीकार्यं किञ्च उक्तनिर्वचनस्य कूर्मपुराणे भगवत् कर्तृक शिवस्तोत्रान्तर्गतत्वेनैव प्रतिपादनात् तदंशस्य शिवमाहात्म्य परतया तामसत्वेनाप्रामाण्यमेव “अग्नेश्शिवस्यमाहृत्यं तामसेषु प्रकीर्तितं” इति यात्यम्वचनात् तस्मात् सर्वथा उक्त निर्वचनात् नारायण शब्दस्य शिवे रूढिः यौगिकत्वेपि साधुत्वंना नसिद्ध्यतीति. तथाच नारमयनं यस्त्येत्यादि व्युत्पत्त्या शिवपरस्य नारायण शब्दस्य व्याकरणाभिहित कार्य घटितं तथा असाधुत्वमेवेति सर्वं समंजसं.

श्रीशैलकृष्णसुधिया रचिता णत्वस्य चंद्रिकासेयं ।

कलयतु कुवलयमखिलं हृष्टचामोद मेदुरंचसदा ॥

श्रीमते रघुनंदन परबृहणे नमः

इति महाराज्ञीदत्त श्रीमहामहोपाध्याय संज्ञाबिन्दुशास्त्रिभिः

श्रीकृष्ण तताचार्यैः विरजिता णत्वचंद्रिका संपूर्णा.

श्रीमत्पणतार्ति हरवरद परबृहणे नमः

परमृत्तचपेटिका शुद्ध पत्रम्

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
1	5	वाचः	वाचा	6	28	नाराणादीनां	नारायणादीनां
16	16	अत्वरुप	आत्वादिरुप	7	7	सदृशला क्षणिका	सदृशला क्षणिका
17	17	प्रतिपादकतावच्छेदकतावच्छेद- दकतावच्छेदकता	प्रतिपादकतावच्छेदकता	13	13	आकाशशब्द	आकाश शब्द
19	19	वाचकतावच्छेदकतावच्छेदकता	वाचकतावच्छेदकता	पङ्क्तिः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
21	21	प्रवृत्तेः । परेण	प्रवृत्तेः परेण	7	10	प्रसङ्गात् च	प्रसङ्गाच्च
2	8	संहत्रादि	संहत्रादि	12	12	स्वप्रकृत्यर्थ	स्वप्रकृत्यर्थ
20	20	नारा रण शब्दम्	नारायणशब्दम्	15	15	एकत्वत्वच्छिन्नं	एकत्वत्वावच्छिन्नं
30	30	साधुत्वस्य	साधुत्वस्य	8	19	नमस्यादि	नमस्यादि
3	3	तात्पर्य	तात्पर्य	25	25	वृत्तित्वरूपसम्बन्धेन	खवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेन
5	5	योग्यार्थ	योगार्थ	27	27	सम्बन्धन्तसारार्थः	सम्बन्धन्तार्थः
7	7	योग्यार्थ	योगार्थ	9	4	सत्संस्था	सति संस्था
7	7	प्रतिव्यक्ति	प्रतिव्यक्ति	9	8	प्रवृत्तिनिर्वाभावैव	प्रवृत्तिनिर्वाभावैव
10	10	तत्वाच्च	तथाच्च	10	10	तन्निरूपकत्व	तन्निरूपकत्व
15	15	शैवोच्चारिते	शैवोच्चारिते	19	19	पदव्यवधानसम्भवेन	पदव्यवधानसम्भवेन
30	30	सब्दावात्	सब्दावात्	26	26	पदे वि वर्तते	पदेऽपि वर्तते
4	8	विसेधेन	विरोधेन	10	15	सम्भवात् । संयोगान्त	सम्भवात् संयोगान्त
5	17	भवतिलुपति	भवतिलुपति	20	20	उत्तरपद	उत्तरपद
23	23	अकामेवाकामेनापि	अकामेनापि	25	25	माषकुम्भ	माषकुम्भ
				11	9	निषेधेन नेति	निषेधेनेति

पुटम् पङ्क्तिः अशुद्धम्

24 नन्वीव

12 6 जन्यात्तदव

30 णत्वेपपत्तेः

14 4 नारायणादावपि

27 गौरवमिया च ते

15 24 क्षुनादित्वा

25 क्षुन्नादि गणेन

26 म हत्वाच्च

26 आख्यातपाख्या नेति

15 27 तच्चासमानपदाते

निमित्तानिमित्तिका मज्जन्वादि

शुद्धम्

नन्वीव

जन्यतातदव

णत्वोपपत्तेः

नारायणादावपि

गौरवमिया च

क्षुन्नादित्वा

क्षुन्नादिगणे न

दुर्भ्रह्मत्वञ्च

आख्यातपाख्यातेनेति

तच्चासमानपदम्

निमित्तनिमित्तिका

संज्ञात्वादि

पुटम्

16

पङ्क्तिः अशुद्धम्

1 1 वार्तिका कारस्य

15 येनविधि शास्त्रेण

18 स्वतास्तिद्धस्य

20 मुख्यत इति

26 रित्याशङ्क्य

27 व्यावर्तकत्वे

8 मष भाव

19 विहितस्वप्रत्यय

6 निश्चयं

6 सद्वहुधास्मान

शुद्धम्

वार्तिककारस्य

येनविधि शास्त्रेण

स्वतस्तिद्धस्य

युज्यत इति

रित्याशङ्क्य

व्यावर्तकत्वे

भष्याव

विहितस्वप्रत्यय

निश्चयं

सद्वहुधास्मान

श्रीणत्तचन्द्रिका शुद्धि पत्रम्

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
1	4	रगुनन्दन	रघुनन्दन	2	12	एकशब्दः	एकशब्दः
	6	विनैतैरग्र्यं	विनैतैरग्र्यं	13	13	जनकतावच्छेदकतया	जनकतावच्छेदकतया
	7	संयमि शेरवरम्	संयमिशेखरम्	15	15	शठदः	शब्दः
	9	सत्युरोः	सद्गुरोः	15	15	कार्याघटितत्वे	कार्याघटितत्वे
	13	सत्त्वबादि	सद्ब्रह्मादि	16	16	विबुद्धेश्यतावच्छेदक	विबुद्धेश्यतावच्छेदक
	14	एव	एव	17	17	सुविबुद्धेश्यतावच्छेदक	सुविबुद्धेश्यतावच्छेदक
	15	परत्व	परत्व	20	20	अटकुप्त्वहित्यनेन	अटकुप्त्वहित्यनेन
	15	कारणवाक्य	कारण वाक्य	25	25	अटकुप्त्वाहित्यनेन	अटकुप्त्वाहित्यनेन
	16	कारणवाक्य धटक	कारणवाक्य धटक	26	26	तथा	तदा
	17	रूढय भावस्य	रूढयभावस्य	29	29	समानमेव	समानमेव
	17	रूढथादि	रूढयादि	3	1	पदाघटित	पदाघटित
	21	समुपबृहयेत्	समुपबृहयेत्	2	2	पदघटिततया	पदघटिततया
	22	तादृश	यादृश	4	4	घटितत्व	घटितत्व
	24	ईश्वरतातपर्यं	ईश्वरतातपर्यं	5	5	रीत्या अभिन्नपदस्यत्व	रीत्या भिन्नपदस्यत्व
2	2	शिव	शिव	7	7	अटकुप्त्वाङ्कि	अटकुप्त्वाङ्कि
	3	वाक्य घटक	वाक्यघटक	8	8	घटितत्वात्	घटितत्वात्
	5	सिद्धि धरिति	सिद्धिरिति	9	9	असाधुत्व	असाधुत्व
	8	सिद्धिरुद्धेश्यतायां	सिद्धिरुद्धेश्यतायां	12	12	उत्तर	उत्तर
	12	साधूनेव	साधूनेव	13	13	सति सप्तम्या	सति सप्तम्या

पुटम् पङ्क्तिः अशुद्धम्

- 14 उट्टेऽस्यत्वं
14 उभय धटित
16 पर्याप्त त्वेपि
16 तत् घटक
15 प्रत्यय
पदघटय
17 नकारोद्देश्यक
17 विरहेण
21 दर्शितरीत्या
22 तर्शित
22 स्वाद्यनुप
23 वणोद्देश्यक
25 सत्सम्भ्या
27 णत्व
28 णत्वसौव
28 निष्ठपदत्व

शुद्धम्

- उद्देश्यत्वं
उभयधटित
पर्याप्तत्वेऽपि
तद्धटक
प्रत्यय
पदघटय
नकारोद्देश्यक
विरहेण
दर्शितरीत्या
दर्शित
त्वाद्यनुप
वणोद्देश्यक
सति सत्सम्भ्या
णत्व
णत्वसौव
निष्ठपदत्व

पुटम्

पङ्क्तिः

अशुद्धम्

- 4 तत् व्यापकत्वं
3 तत् व्याप्यत्व
3 तत् घटित
3 धर्मावच्छिन्न
4 विषयत्व
5 विद्धयुद्देश्यतावच्छेदक
6 विद्धयुद्देश्यतावच्छेदककोटौ
6 घटक
9 तत् घटित
9 धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताक
11 कारणतावच्छेदक
11 उद्देश्यतावच्छेदक
10 कारणतावच्छेदक
34 तत् घटकतया
14 प्रतियोगिताकाभावघटितो

शुद्धम्

- तद्व्यापकत्व
तद्व्याप्यत्व
तद्धटित
धर्मावच्छिन्न
विषयत्व
विद्धयुद्देश्यतावच्छेदक
विद्धयुद्देश्यतावच्छेदककोटौ
घटक
तद्धटित
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताक
कारणतावच्छेदक
उद्देश्यतावच्छेदक
कारणतावच्छेदक
तद्धटकतया
प्रतियोगिताकाभावघटितो

இந்தக்கிரந்தத்தைப் பதிப்பிக்க ஸஹாயம் பண்ணின ஸ்ரீமதுபய வேதாந்தப்பிரவர்த்தக ஸ்ரீமதரண்டவன் வேதாந்த ராமானுஜ பஹாதேசிகன்ஸ்வாமிக்கும், அவ்வாறே வரக் ஸஹாயம் செய்த ஸ்ரீமதுபயவே, ஸ்டேட் பாங்க் T. S. ராகவாசார்யர் ஸ்வாமிக்கும், பரிபூர்ணமான பொருளுதவிசெய்த டி. வி. எஸ் சுந்தரம் சாரிமஸ் அதிகாரிகளுக்கும், இந்தக்கிரந்த முத்ரணத்திற்கு அடியேனைத் தவாரமாக்கிய அடியேனுடைய ஆசார்யாளுக்கும், ஒப்பிட்டுப்பார்க்க வேறொரு புத்தகம் கொடுத்து உபகரித்த, ஸ்ரீமதுபயவேதாந்த வித்வான் இளங்காடு ஈச்சம் பாடி ரங்கநாதாசாரியர் ஸ்வாமிக்கும் அடியேனுடைய ஸவித்யஸாஞ்சலீபந்த அனந்தப்ரணமங்களை ஸமர்ப்பிக்கிறேன்.

த்ருடிதமான மாத்ருகையில் விட்டுப்போன, எழுத்து, பதம், வாக்கியம் முதலியவற்றை ஸமீகரணம் பண்ணி மாத்ருகையில் உள்ளபடி பரிசோதித்து, அழகான பூமிகை ஸாதித்தருளிய ந்யாயமீமாம்ஸா வேதவேதாந்தவித்யாநிதி, ராமானுஜஸித்தாந்த பாஸ்கர, மஹாவித்வான் நாவல்பாக்கம், சதுர்வேத, சதக்ரது ஸ்ரீ அய்யாதேவநாத தாதாசாரியர் ஸ்வாமி ஸன்னிதியில் அடியேனுடைய அனந்தப்ரணமங்களை ஸமர்ப்பிக்கிறேன்.

இதில் காகிதம் சிரமத்தாலும் ஜூனோடித்தாலும் பலதோஷம், இருக்கும், மஹான்கள் தோஷங்களை பார்க்காமல் விஷயங்களில் ஊக்கமாக இருக்கும்படி விரும்புகிறேன்.

திருப்பக்குறி ஸம்பத்ருமர தாதாசாரியர்.

சு:

திருமலை லக்ஷ்மீகுமார கோடி கன்யகாதாளம்.

மஹாமஹோபாத்யாய

ஸ்ரீ கிருஷ்ணதாததேசிகள்.